

Lietuvių kalba ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė savimonė: XVIII amžiaus tekstų liudijimai

DARIUS KUOLYS

Vilniaus universitetas
<https://ror.org/03nadee84>
darius.kuolys@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1141-9558>

ANOTACIJA. Straipsnyje politinio sąmoningumo aspektu, pasitelkus politinius ir kultūrinius kontekstus, nagrinėjami XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje publikuoti lietuviški tekstai. Tyrinėjamas tiesiogiai su Lietuvos valstybės tikrove susijusių ir ją liudijančių lietuviškų tekstų politinis žodynas, apžvelgiamos juose išsakomos politinės idėjos. Svarstoma, kokią krašto visuomenės santykį su Didžiąja Kunigaikštyste šie tekstai galėjo kurti. 1794 m. sukilimo lietuviški raštai interpretuojami kaip Apšvietos idėjų ir tradicinio istorinio Lietuvos pasakojimo reiškėjai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: lietuvių kalba; lietuvių tauta; politinis sąmoningumas; politinis žodynas; religinė raštija; Apšvietą; 1794 m. sukilimas.

Šiame straipsnyje grįžtama prie Jurgio Lebedžio parengtos, bet neįgyvendintos akademinės programos, kuria siekta ištirti lietuvių kalbos ir raštijos būklę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK) paskutiniais jos gyvavimo amžiais ir „panaikinti juodą dėmę“ Lietuvos kultūros istorijoje¹. Lebedys darė

¹ Jurgis Lebedys, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, sudarė Vanda Zaborskaitė, Vilnius: Mokslas, 1976, p. 9, 19.

Received: 14/11/2025. **Accepted:** 16/12/2025.

Copyright © 2025 Darius Kuolys. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

prielaidą, kad per XVII–XVIII šimtmečius „grandis tarp Mikalojaus Daukšos ir XIX a. pradžios (naujo lietuvių literatūros pakilimo) nenutrūko“, kad per tą laiką išliko gyva rūpinimosi lietuvių kalba tradicija². Atidesnis XVII a. LDK išleistų lietuviškų ir lituanistinių knygų perskaitymas, pasitelkta lotyniškai ir lenkiškai rašytos istorinės bei poleminės literatūros apžvalga leido patvirtinti Lebedžio keltą prielaidą³. Vis dėlto šią prielaidą dera patikrinti pasirėmus ir vėlesnio laiko – XVIII amžiaus – lituanistine medžiaga.

XVIII šimtmetyje LDK kultūroje veikė ankstesniais amžiais išdėstytas istorinis pasakojimas, vaizduojantis Lietuvą kaip lietuvių tautos susikurtą, lietuviškai kalbančią, lietuvių kilmės valdovų valdytą, lietuvių kilmingiesiems priklausančią Lietuvos Respubliką⁴. Būtent tokį pasakojimą plėtoję Motiejaus Strijkovskio ir Alberto Kojalavičiaus-Vijūko darbai sudarė svarbų XVIII a. LDK visuomenės istorinių žinių šaltinį. Jais rėmėsi proginė krašto literatūra, studijų programos, vadovėliai, mokyklinis teatras. Kojalavičiaus pasakojimo santrauką su pagrindiniais lituanistiniais akcentais Apšvietos laikais pateikė Vilniaus universiteto profesorius Pranciškus Paprockis 1760-aisiais išleistame ir 1763, 1771, 1775 m. perleistame vadovėlyje *Namų žinios apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su pridėta Tos Tautos Istorija (Domowe wiadomości o Wielkim Xięstwie Litewskim z przyłączeniem Historyj Tegoż Narodu)*⁵. 1582-aisiais išspausdintą Strijkovskio *Kroniką* 1766-aisiais Varšuvoje perspausdino buvęs Vilniaus universiteto profesorius Pranciškus Bohomolecas. Beje, Kojalavičiaus pasakojimu, teigusiu lietuvių, senųjų prūsų, latvių, jotvingių kalbų giminystę, lietuvių kalbos savarankiškumą, XVIII a. pirmoje pusėje rėmėsi ir lietuvių raštijos kūrėjai Prūsų Lietuvoje⁶.

Per visą XVIII šimtmetį LDK buvo perleidžiamos ankstesniame amžiuje pasirodžiusios populiarios lietuviškos religinės knygos: Jono Jaknavičiaus *Lenkiškų ir lietuviškų evangelijų (Ewangelie polskie y litewskie)* per šį šimtmetį išspausdinti 23 leidimai, Pranciškaus Šrubauskio giesmyno *Balsas širdies* –

² *Ibid.*, p. 9, 19–24.

³ Darius Kuolys, „Lietuvių kalba ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tapatybė: XVI–XVII amžių patirtys“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2024, Nr. 57, p. 135–178.

⁴ *Ibid.*, p. 165–173.

⁵ Franciszek Paprocki, *Domowe wiadomości o Wielkim Xięstwie Litewskim z przyłączeniem Historyj Tegoż Narodu*, Wilno: Drukarnia Akademicka, 1763, p. 15–16, 27, 41, 54.

⁶ Pilypas Ruigys, *Lietuvių kalbos, kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis ir Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 1986, p. 109–110.

11 leidimų, Jurgio Kasakauskio maldyno *Rožančius švenčiausios Marijos Panos* – 17 leidimų. Beje, šis maldynas leistas tūkstantiniais tiražais⁷. Giesmyne ir maldyne skelbtos originalios lietuviškos giesmės teigė lietuviakalbės krašto visuomenės ir Lietuvos valstybės ryšį, telkė šia kalba kalbančius ir Dievą garbinančius, šv. Kazimiero globojamus skirtingų luomų lietuvius į tautą ir siejo juos su savo valstybe, savo „Ponyste“ – „Lietuvos žeme“, „Lietuvos ir žemaičių šalimi“, „Žemaičių Kunigaikštystė“, „mūsų Karalystė“, „Kunigaikštystė Lietuvos ir Žemaičių“, „Lenkų, Lietuvos ir žemaičių šalimi“⁸.

Lietuvių kalbos ir valstybės jungtis dar stipriau pabrėžiama XVIII a. išleistose naujose lietuviškose ir lituanistinėse knygose. Jau pirmaisiais amžiaus dešimtmečiais galime pastebėti lietuvių raštijos pagyvėjimą, išspausdintų lietuviškų tekstų gausėjimą. Būtent šiuo metu greta Šrubauskio giesmyno, perspausdinto iki 1725-ųjų ir 1726-aisiais, Kasakauskio maldyno, pakartoto 1715-aisiais, 1727-aisiais ir apie 1737-uosius, Jaknavičiaus *Lenkiškų ir lietuviškų evangelijų*, išėjusių 1705-aisiais, 1711-aisiais, 1731-aisiais, 1735-aisiais ir 1738-aisiais, bei 1713-aisiais penktąsyk publikuoto Konstantino Sirvydo trikalbio žodyno pasirodo ir naujų lietuviškų leidinių: 1725-aisiais – katekizmas *Pamokslas Krikščioniszkas*, po 1732-ųjų – naujas anoniminis maldynas *Ałtorius duchauanas*⁹, o 1737-aisiais – lietuvių kalbos gramatika *Universitas Lingvarum Litvaniae*.

Vilniaus akademijos spaustuvės išleistą turiningą, nemažos apimties ir gana gyvos bei sklandžios lietuvių kalbos katekizmą *Pamokslas Krikščioniszkas* Vaclovas Biržiška be išlygų priskiria Šrubauskiui ir mano, kad pirmasis jo leidimas buvęs išspausdintas apie 1679-uosius¹⁰. Vis dėlto 1725-ųjų leidimo antraštė ir jo pratarmė „Skaytitojop“ nemini, kad knyga būtų „naujai drukawota“. Anoniminis leidinys visuomenei pristatomas kaip „brangi knygale“, kurią tuometinis Žemaičių vyskupas Aleksandras Mikalojus Gorainis, arba Horainas, „kayp perla aba ziamčiuga brangiausia but regiedamas“, skyręs savo vyskupystės žmonėms, „idant jaygu kas wieroy šwentoy apszało, nuog baymes ir meifes Pono Diewo atsitolino, nuog karsztibes pirmu tewu sawo

⁷ Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba, t. 1, sudarė Eleonora Binkytė, Tauras Čyžas ir kt., Vilnius: Mintis, 1969, p. 136–145, 182–189, 403–408.

⁸ Darius Kuolys, *op. cit.*, p. 152–159.

⁹ Lietuvos TSR bibliografija, p. 16.

¹⁰ Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas, 1960, t. 1, p. 322.

maldoj ir nobažnistey atstoio, isz tos knigiales iszmoktu sugriszti“¹¹. Taigi vyskupo suteikta ir nežinomo pratarės autoriaus nurodyta knygos paskirtis – padėti prie Dievo sugrįžti nuo Jo nutolusiems XVIII a. LDK visuomenės nariams. Akivaizdi knygoje pastanga darninti viešpačių ir valdinių, „ponų“ ir „padonų“, santykius, grįsti juos ne „rustibe“, bet „meyle krykščioniszka“: ponų pareiga – „žiuret idant [padonai – D. K.] krywidos nie kiętietu“¹². *Pamokslas Krikščioniszkas* Vilniaus universiteto spaustuvėje perleidžiamas dar penkis kartus: 1743, 1753, 1760 ir 1762 metais¹³.

Maldynas *Altorius duchaunas* pratęsia jau Kasakauskio maldyne *Rožančius švenčiausios Marijos Panos* brėžtą lietuvių kalbos ir valstybės jungtį. Jis parengiamas 1732-aisiais išėjusio lenkiško maldyno *Ołtarzyk duchowny* pavyzdžiu¹⁴, lenkišką maldų rinkinį papildant ne tik lietuviškais idėjiniais akcentais, bet ir lietuviškais tekstais. *Altoriuje duchauname* perspausdinamos Kasakauskio maldyne paskelbtos dvi Žemaičių Kalvarijai skirtos originalios lietuviškos giesmės, persmelktos žemaitiško patriotizmo, lyginančios „Žemaičių Kunigaikštystę“ su Dievo Motinos „tikrąja Ponyste“¹⁵.

„Kunigaikštystę Lietuvos ir Žemaičių“ mini *Altoriuje duchauname* esanti „Małda už wisa Karaliste musu“. Įsidėmėtina, kad Lenkijos Karalystė ir Lietuvos, Žemaičių Kunigaikštystė šioje maldoje iškyla kaip dvi valstybės. Meldžiama Dievo, kad neleistų nei vienos, nei kitos nuskriausti kaimyninėms tautoms, kurios nusakomos kaip tikėjimo neturintys priešai, kaip pagonys:

[...] ne paduok mus susiediszkoms giminiems ing sunkia abida. [...] Ne duok Wieszpatie neprietelems wirszu gauti, ne daleysk Karaliste Lenku, Kunigayksztis-tes Lietuwos, ir Ziemayčiu, kur warda tawa garbina, ikluti ing nagus bewierinikams neprietelems. Ne prastok Pone, kad ne palaujancia Altoriaus Szwęćiau[sia] Afiera, kojas Pagonu ne miniotu.¹⁶

¹¹ *Pamokslas Krikščioniszkas trumpay iszgulditas ir su dataydimu Wiresniuju per wiena Kuniga Soc. Jesu Drukarniey Wilniuy Akademijoy izduotas*, Wilniuy: Drukarniey Akademijoy, 1725, pratarė.

¹² *Ibid.*, I. D2.

¹³ Lietuvos TSR bibliografija, p. 409.

¹⁴ *Ibid.*, p. 14.

¹⁵ *Altorius duchaunas arba Afierawone kwepencio altoriaus priesz majestota Diewa, tay ira madlitwas garbingas Bažnicioy Szwętoy prygulencias [...]*, Wilniuy: Drukarniey J. K. M. Kunigu Bazylionu, 1793, p. 516–518.

¹⁶ *Ibid.*, p. 299–300.

Tarp *Ałtoriaus duchauno* maldų atrasime ir šv. Kazimierui skirtą litaniją. Joje į šventąjį kreipiamasi kaip į „šviesybę ir Užtarėją Lietuvos“, sykiu kaip į „brangiausią žemčiūgą Karūnos Lenkų“. „Litania ape Szwęta Kazimiera“ prašo:

[...]

Szwętas Kazimierie didis Miletojau Chrystusa, Melskies už mus.

[...]

S. Kazimierie Karałaytie Lęku, Mel[skies]:

[...]

S. Kazimierie Užtaritojau Tiewiszkieš tawa, Melskies:

S. Kazimierie Pergaletojau neprietelu musu, Melskies:

[...]

S. Kazimierie swiesybe ir Užtaritojau Lituwos, Melskies:

S. Kazimierie azdaba Jagieloniszkos Gymines, Melskies:

S. Kazimierie brangiausis ziemciugie Karunos Lęku,

Buk mums małoningas, Atleysk mums Wieszpatie.¹⁷

Taigi bendruomeninėje maldoje šv. Kazimieras iškyla kaip savo tėvynės globėjas, kaip Jogailos palikuonis, kaip lietuviškos Jogailaičių giminės puošmena. Sykiu jis – besimeldžiančios lietuvių bendruomenės priešų „pergalėtojas“.

Katalikiško religingumo ir lietuviško, žemaitiško, lenkiško patriotizmo pynė būdinga ir kitiems šio maldyno tekstams. Šv. Vincentui Fererui skirtoje litanijoje sakoma:

Idant Lenku, Lietuwos, ir Ziemayčiu

Kunigayksztistes Ponus ing wienibe,

ir zgada atwesti teyktumes,

Iszklausik W[incenti].¹⁸

Abiejų Tautų Respublika šioje maldoje tampa trinare valstybe – Lenkų, Lietuvos ir Žemaičių „Kunigaikštyste“. Lietuvių bendruomenė meldžia šv. Vincentą, ispanų kilmės dominikonų vienuolį, kad šią „Kunigaikštystę“ valdanti diduomenė

¹⁷ *Ibid.*, p. 584–586.

¹⁸ *Ibid.*, p. 552.

būtų atvesta į vienybę ir santarvę. Didikų nesantaika suvokiama kaip egzistencinė grėsmė valstybei, kurios išlikimas ir gerovė rūpi besimeldžiantiesiems.

Šv. Stanislovui Kostkai skirtoje giesmėje kalbama apie „čėsą tėviškės didžiai apverktą“, apie laisvei, „valnasčiai“, gresiantį „prapuolimą“, apie likusį be valdovo Lenkijos sostą, be vado – kariuomenę, be patarimų – senatą ir prašoma šventojo ateiti pagalbon. Šv. Stanislovas Kostka vadinamas „tėviškės tėvu“, „Sarmatijos Ereliu“ (*Erelau Sarmackasis*) ir sakoma:

Tegulgi dziaugies isz tawa waldistes

Gudu szalis, Lituwa, ir Lėku karalistes.¹⁹

Tad 1726-aisiais popiežiaus šventuoju paskelbtas XVI a. gyvenęs lenkų kilmės jaunuolis jėzuitas Stanislovas Kostka giesmėje iškeliamas kaip Abiejų Tautų Respublikos globėjas: jo „valdymu“ raginama džiaugtis ne tik „Lenkų karalystė“, bet ir Lietuva su „Gudų šalimi“. Beje, naujo dangiškojo globėjo garbei 1728-aisiais LDK sostinėje Vilniuje buvo surengta iškilminga procesija²⁰.

Taigi XVIII a. pirmoje pusėje pasirodęs *Altorius duchaunas* lietuviakalbės bendruomenės ir valstybės ryšį papildė savojo meto politinėmis realijomis. Šis maldynas, vėliau imtas vadinti ir *Auksa altoriumi*, vien LDK laikais išleidžiamas 14 kartų, Rusijos imperijoje – dar 17 kartų²¹. XIX a. daug leidimų sulaukia ir esmingai pertvarkyti maldyno variantai. Beje, 1793-aisiais išspausdintame *Auksa altoriuje* publikuotos dvi papildomos giesmės „apie šv. Kazimierą“ – „Lietuvos Patroną“²².

Išskirtinio dėmesio reikalauja Vilniaus universiteto spaustuvėje išleistos dvi lituanistinės knygos: Sirvydo žodynas ir anoniminė lietuvių kalbos gramatika. 1713-aisiais penktąsyk išspausdinto lenkų, lotynų ir lietuvių kalbų žodyno lotyniškoji pratarmė skiriama studijuojančiai jaunuomenei (*Ad Studiosam Iuventutem*). Joje žodynas nusakomas kaip studijoms skirtas ir akademinio

¹⁹ *Ibid.*, p. 554–556.

²⁰ „Wprowadzenie śś Kostki i Aloizego Gonzagi, wyznawców Towarzystwa Jezusowego odprawione w Wilnie 1728 roku“, in: *Wizerunki i rozstrząsania naukowe*, Wilno: Józef Zawadzki, 1843, t. 24, p. 285–304.

²¹ *Lietuvos TSR bibliografija*, p. 14–20.

²² *Auksa Altorius arba Afieras kwepancias ant auksa altoriaus prisz majestota Diewa [...]*, Wilniuy: Drukarniey X. J. M. Akademijos, 1793, p. 469.

jaunimo „pageidaujamas veikalas“. Jis „tarsi vadovas“, kurį dera pasitelkti mokantis ir lotynų, ir gimtosios kalbos. Pratarmėje pranešama, kad 1677-ųjų leidimo egzempliorių jau nebelikę, ir teigiama, kad naujasis leidimas turintis „daugel pataisytų ir patikslintų pasakymų, gausesnių sinonimų“²³. Taigi pažadama skaitytojams pateikti atnaujintą, papildytą Sirvydo žodyno variantą.

Tačiau pratarmės pažadas klaidina – 1713-ųjų žodyno leidimas pažodžiui atkartoja 1642-ųjų leidimą: taisomi ir tikslinami ne „pasakymai“, ne žodžiai, o tik atskirų žodžių rašyba. Pavyzdžiui, 1642-ųjų leidime buvusi *degtine* 1713-ųjų leidime virsta *dektine*. O penktojo leidimo lotyniškoji pratarmė skaitytoją suklaidina todėl, kad ji pati veik pažodžiui yra perspausdinta iš 1642-ųjų leidimo ir greičiausiai bus parašyta Sirvydo talkininko Jono Jaknavičiaus. Naujojo leidimo pratarmėje pakeisti vos keli žodžiai: 1642-ųjų pratarmėje tiesiog sakoma, kad 1631-aisiais išleisto žodyno „visi egzemplioriai jau yra išgraibstyti“ (*omnia exemplaria eius iam distracta essent*), o 1713-ųjų pratarmėje atkartoti 1677-ųjų leidimo pratarmės žodžiai, tarti apie 1642-ųjų leidimo likimą: „[V]isi jo egzemplioriai žuvo dėl laikų smurto ir karo audrų“ (*omnia exemplaria ejus injuria temporum ac tempestate bellica interierint*)²⁴. Taigi XVIII a. perleistas Sirvydo žodynas išsaugojo pirminį žodžių lobyną ir toliau teigė esant lietuvišką ne tik buitinį, bet ir kultūrinį, filosofinį, religinį, politinį pasaulį, siūlė gana daug lietuviškų sąvokų tokiam pasauliui įvardyti.

1737-aisiais Vilniaus akademijos spaustuvėje išleista *Lietuvos kalbų visuma* (*Universitas Lingvarum Litvaniae*) – tai pirmoji lietuvių kalbos gramatika, pasirodžiusi LDK. Nežinomo jėzuitų autoriaus darbas, pasak Lebedžio, esąs „nepaprastai naujas, svarus reiškiny, rodąs gilinimąsi į lietuvių kalbą specialiai, ne kaip į kokią paralelę su lotynų kalba, ne jos mokytis padedantis“: „autoriaus įžvalgumas, įsigilinimas, pastangos apibendrinti rodo jo mokslinius interesus, mokslinį domėjimąsi lietuvių kalba“²⁵. 1737-ųjų gramatiką bene nuosekliausiai XX a. ištyręs kalbininkas Kazimieras Eigminas taip pat pabrėžia, kad šis leidinys – ne tik praktinis, bet ir akademinis, norminantis. Jo teigimu, „gramatika buvo skirta visai Lietuvai“, jos autorius stengėsi savo

²³ Constantinus Szyrwid, *Dictionarium trium lingvarum, in usum studiosae iuventutis*, Vilnae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1713, pratarmė.

²⁴ [Konstantinas Sirvydas], *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 33, 97; Constantinus Szyrwid, *op. cit.*, pratarmė.

²⁵ Jurgis Lebedys, *op. cit.*, p. 23.

kūrinio kalbą derinti su keliomis lietuvių tarmėmis, „norėjo pateikti apibendrintą lietuvių kalbos sistemą“ – „Lietuvos kalbų (= tarmių) visetą“²⁶.

1737-ųjų gramatika yra išskirtinė ne tik dėl akademinio, bet ir dėl politinio pobūdžio: pats jos pavadinimas skelbia lietuvių kalbą esant Lietuvos kalba, teigia šios kalbos ir LDK prigimtinę jungtį.

Knygos antraštė turinį ir adresatą nusako taip:

*Lietuvos kalbų visuma, pagal šios Kunigaikštystės pagrindinės tarmės gramatikos dėsnius aprašyta ir paruošta uoliesiems neopalemonams – Universitas Lingvarum Litvaniae in principali Ducatus ejusdem dialecto grammaticis legibus circumscripta et in obsequium zelosorum Neo-Palaemonum ordinata.*²⁷

Taigi teigiama, kad LDK turinti „pagrindinę tarmę“, o ši tarmė – aiškius „gramatikos dėsnius“, pagal kuriuos įmanoma aprašyti „Lietuvos kalbų visumą“. Ši aprašyta visuma anoniminio autoriaus ir leidėjo, Vilniaus akademijos kolegijos spaustuvės, skiriama lietuvių protėvio Palemono palikuonims. Įsidėmėtina: palemonidais, „uoliaisiais neopalemonais“, skelbiami esant ne tik lietuvių didikai, ne tik bajorai, bet visi Vilniaus universiteto studentai, visi studijuojantys Lietuvos jaunuoliai, sykiu ir visi gramatikos skaitytojai, visi lietuvių kalbos, arba „lietuvių kalbų visumos“, jungiami LDK gyventojai. Knygos antraštėje pabrėžiama lietuvių kalbos ir Palemono mito, tuo metu pamatinio tautos kilmės mito, jungtis įgyja simbolinę reikšmę. Ir pačios gramatikos tekstas nuolat akcentuoja lietuvių tautos ir lietuvių kalbos ryšį: „Lietuviai turi raides“, „Lietuviai turi tris skaičius“ (*Litterae apud Litvanos sunt; Numeri sunt tres apud Litvanos*). Lietuvių kalbos taisyklės lyginamos su lenkų kalbos taisyklėmis, bet dar dažniau – su lotynų kalbos dėsniais. Teigiamas lietuvių ir lotynų kalbų „prigimtų“ savybių bendrumas. Sykiu gramatikoje iškeliamas lietuvių kalbos savarankiškumas ir išskirtinumas: „[K]irčiai neturi pavyzdžių lenkų ir kitų kalbų žodžiuose, reikia atkreipti dėmesį, kaip kalba patys lietuviai; taip bus mokomasi be kitų pavyzdžių.“²⁸

²⁶ Kazimieras Eigminas, „Lietuvių kalbos gramatikos iki 1737 m. ir *Universitas Lingvarum Litvaniae* atsiradimo sąlygos“, in: *Universitas Lingvarum Litvaniae*, iš lotynų kalbos vertė ir įvadą parašė Kazimieras Eigminas, Vilnius: Mokslas, 1981, p. 20, 24.

²⁷ *Universitas Lingvarum Litvaniae*, 1981, p. 59.

²⁸ *Ibid.*, p. 61–62, 109.

Regis, 1737-ųjų gramatiką pagrįstai galėtume laikyti Merkelio Giedraičio, Daukšos politinės programos dalimi, jos autorių – sąmoningu šios programos tęsėju. Beje, rimta yra Vytauto Vanago prielaida, kad gramatiką galėjęs parašyti jėzuitas Jonas Pašakauskis, kilęs iš Šeduvos parapijos – iš vietos, kurioje kalbėta gramatikos autoriui būdinga aukštaičių vakariečių šiauliškių tarme²⁹. Dar studijuodamas teologiją Vilniaus universitete, 1712-aisiais ir 1713-aisiais Pašakauskis sakė pamokslus lietuvių kalba Šv. Jono bažnyčioje, greičiausiai bus ėjęs lietuviškojo pamokslininko pareigas Kauno kolegijoje 1717–1718 m., o 1718–1721 m. dėstė filosofiją Vilniuje. Pašakauskis buvo pirmųjų politinių kalendorių LDK rengėjas, paliko lenkiškai, lotyniškai rašytų istorinių ir publicistinių veikalų, iki gyvenimo pabaigos tarp savo rankraščių saugojo ir aštuonis lietuviškus pamokslus – taigi juos brangino³⁰.

Ir penktasis Sirvydo žodyno leidimas, ir 1737-ųjų gramatika pasirodo lietuviškojo patriotizmo proveržio viešajame LDK gyvenime laikais. XVII ir XVIII a. sandūroje kilus konfliktui tarp Lietuvos bajorijos ir Sapiegų giminės, oficialiuose valstybės dokumentuose, seimeliuose, kituose piliečių susirinkimuose pabrėžtinai imama vartoti „LDK Respublikos“ (*Rzeczpospolita W. X. Lit.*) sąvoka, nusakanti politinę Kunigaikštystės tautą, kilmingųjų visuomenę – taigi viešumon vėl iškeliamą Lietuvos Respublikos idėja, teigiamas politinis Lietuvos savarankiškumas³¹. Šiuo metu Vilniaus akademijos leidžiamose knygose, paskaitose ir pratybose Lietuva vis dažniau imama vadinti Palemonija, Palemono žeme, Palemono pasauliu (*Palaemonia, Palaemonius orbis, Palemoński świat*), lietuviai – Palemono tauta (*Palaemonia gens*), Vilniaus universitetas – Palemono Akademija³².

XVIII a. pradžioje Vilniaus akademija vis labiau gręžiasi į savo ir į Lietuvos praeitį. 1707-aisiais pasirodo pirmoji šios mokyklos istorija – *Akademijos*

²⁹ Vytautas Vanagas, „Universitas linguarum Litvaniae autorystės problema“, in: *Knygotyra*, 2012, t. 59, p. 268–269.

³⁰ Mintautas Čiurinskas, „Jono Pašakauskio SJ (1684–1757) veiklos tyrimai ir pirmasis jo gyvenimo aprašymas (*compendium vitae*)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2022, Nr. 53, p. 215–216, 226–227.

³¹ Darius Kuolys, „Po Liublino (1569): Lietuvos Respublikos vaizdinys Kunigaikštystės literatūroje“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2022, Nr. 53, p. 35–40.

³² Kastutė Čepienė, Irena Petrauskienė, *Vilniaus akademijos spaustuvs leidiniai 1576–1805. Bibliografija*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, 1979, p. 177, 181–182, 198–199, 257–258, 296, 398, 402–403, 421, 423, 475; Jurgis Lebedys, *op. cit.*, p. 25.

laurais žy dintis Jogailos ir Batoro Vilniaus universitetas (Universitas Vilnensis, Jagiellonico-Batoreana laurearum academicarum florida). Jos autorius, metafizikos profesorius Jonas Antanas Proišhofas (Preuschhoff), išaukština akademiją kaip Lietuvos mokslo šventovę, akcentuoja mokyklos ir lietuvių tautos, lietuvių valstybės ryšį. Jis tvirtina, kad universitetą Vilniuje buvo sumanęs įsteigti dar Jogaila – „sau ir brangiausiai savo motinai Lietuvai“ (*sibi et Charissimae Matri suae Litvaniae*). Jogailos sumanymą įgyvendinęs karalius Steponas ir Vilniaus vyskupas Valerijonas, o visi vėliau viešpatavę Lietuvos valdovai ir Vilniaus vyskupai sekę Jogailos pavyzdžiu ir rūpinęsi Vilniaus akademija. Būtent jų rūpesčiu šis universitetas buvo ir išlieka lygus Krokuvos bei visiems kitiems pasaulio universitetams. Mokyklos istoriją simboliškai pradeda „Vilniaus Akademijos ir Universiteto Herbo“ – LDK Vyčio su didžiojo kunigaikščio kepure – atvaizdas ir herbui skirta dviejų eilučių „Panegirika“: „Tie patys yra Lietuvių Tautos ir Paladės ženklai, / Todėl nedaloma, lygi yra Marso ir Mokslo garbė“ (*Sunt eadem Gentis Litvanae, et Palladis Arma, / Hinc indivisi sunt Martis et Artis Honores*). Teigiama, kad universitetas, jį simbolizuojantis herbas – „Akademijos Raitelis“ (*Eques Academicus*) – buvo išaugintas „Marso laurais“ Lietuvą dar valdant didiesiems kunigaikščiams Vyteniui, Gediminui, Algirdui, Jogailai ir Vytautui³³. Taigi Vilniaus mokykla kildinama iš ilgaamžės Lietuvos praeities, sujungiama su senųjų LDK valdovų žygiais.

Universitetas aukštinamas, išskirtinis jo vaidmuo Vilniaus ir Lietuvos valstybės gyvenime iškeliamas ir meno kūriniuose. 1731-aisiais visuomenei parodoma poetikos dėstytojo Kazimiero Vazgirdo drama „Ženkletis ant Lietuvos širdies“ (*Signaculum supra cor Litvaniae*): Vilniaus akademiją kaip brangų ženklėlį prie Vilniaus, Lietuvos širdies, prisega mokslų globėjas karalius Steponas³⁴.

1712-aisiais Vilniaus universitetas suvaidina Kojalavičiaus *Lietuvos istorija* pagrįstą profesoriaus Kazimiero Bžozovskio dramą „Apijaus kelias į aukščiausias garbės viršūnes“ (*Via Appia ad celsissimas honorum apices*). Pagrindinis spektaklio herojus legendinis lietuvių protėvis karalius Vaidevutis, remdamasis vien nuostabia savo iškalba, sukuria Lietuvos valstybę ir duoda pradžią

³³ Joannes Antonius Preuschhof, *Universitas Vilnensis, Jagiellonico-Batoreana Laurearum Academicarum Florida* = Jonas Antanas Proišhofas, *Akademijos laurais žy dintis Jogailos ir Batoro Vilniaus universitetas*, vertė Evaldas Grigonis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. 16–17, 32–55, 72–73, 76–79, 84–87, 152–153.

³⁴ Vanda Zaborskaitė, *Prie Lietuvos teatro ištakų*, Vilnius: Mokslas, 1981, p. 72.

visiems jos valdovams – nuo Palemono, Mindaugo, Gedimino iki Jogailaičių³⁵. Akademijos profesorius Antanas Aloyzas Mištautas, sekdamas Kojalavičiumi, 1724-aisiais išleidžia *Šviesiausios Sapiegų giminės istoriją (Historia Illustrissimae Domus Sapiehanae)*. Teigdamas, kad Sapiegų istorijoje atsispindi visas „Palemono pasaulis“ (*Palaemonius Orbis*), giminės kroniką Mištautas sujungia su pasakojimu apie Vaidevutį, Palemoną, Mindaugą ir kitus Lietuvos valdovus, o Sapiegas kildina ne tik iš Palemono bendražygio Prospero Cezarino, bet ir iš Vilniaus įkūrėjo Gedimino³⁶. Tais pačiais metais profesorius Adomas Ignacas Naramovskis paskelbia istorijos pavyzdžių rinkinį *Sarmatų žygių reginys (Facies Rerum Sarmaticarum)*. Jame pateikia Geležinio vilko mitą ir kitus iš Kojalavičiaus perimtus simbolinius Lietuvos praeities vaizdus, o savo amžininkus šlovina kaip „Palemono pasaulio“ herojus³⁷.

„Palemono pasauli“ su lietuvių kalba sieja ne tik 1737-ųjų gramatika, bet ir proginė poezija. Štai 1729-aisiais Vilniaus universiteto išleistoje daugiakalbėje poezijos knygelėje *Kalbų visetas didžiajam Palemono žemės ir miesto svečiui [...] Kristupui Jonui Šembekui (Universitas Linguarum Magno Palaemonii Orbis et Urbis Hospiti [...] Christophoro Joanni [...] Szembek)* Lietuva iškeliamą kaip „Palemono žemė“, Vilnius – kaip „Palemono sostinė“, o čia paskelbtame lietuviškame eilėraštyje kreipiamasi į Vilnių kaip į „visų lietuvių Motiną“, į Lietuvos Vytį – kaip į „Palemono Žirgą“. Šitaip į Palemono mitą lietuvių kalba įrašomas ir LDK herbas:

Lietuwiu wysu dżiawkes tu Motina Wylna,
Priesz tawo wartu żyb kada Saule świesa;
Zyrge Palaemona Tu pareyni jaw Pegasa szłowe [...].³⁸

³⁵ [Casimirus Brzozowski], *Via Appia ad celsissimas honorum aspices, melliflua eloquentia, per Weidewutam Boioteram, nimirum Regem apum, Alanorum seu Lituanorum Principem indicata*, [Vilnae]: [Typis Universitatis], 1712, I. A–A2.

³⁶ Antonius Aloysius Misztolt, *Historia Illustrissimae Domus Sapiehanae Ab Origine et Antiquitate sua Genealogico syllabo Per gloriosos Heroum ejusdem ac connexarum Familiarum Progressus in praesens saeculum deducta*, Vilnae: Typis Universitatis Societatis Jesu, 1724, dedikacija, p. 2–3, 8, 10–11, 21, 27, 48, 57, 59–60.

³⁷ Adamus Ignatius Naramowski, *Facies rerum Sarmaticarum in facie Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae gestarum*, Primus liber, Vilnae: Typis Universitatis Societatis Jesu, 1724, p. 14–27, 82, 145, 184, 170, 192–194.

³⁸ *Kalbų varžybos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų ir didikų sveikinimai = Certamen linguarum: gratulationes regum et principum Magni Ducatus Lithuaniae*, parengė, iš lotynų kalbos išvertė, įvadą ir komentarus parašė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2010, p. 254–269.

Išlikęs 1710–1723 m. rašytas „Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis“ (*Diarium Collegij Societatis Iesu*), tarp kurio veikėjų atrasime profesorius Mištautą ir Naramovskį, liudija, kad šiuo metu Lietuvos sostinėje, jos bažnyčiose lietuvių kalba skamba nuolat. Jėzuitai lietuviškus pamokslus sako ne tik Šv. Jono bažnyčioje, kolegijos refektorijuje, bet ir Vilniaus pranciškonų, dominikonų, karmelitų bažnyčiose. Išskirtinis yra dienoraščio autoriaus, ar autorių, dėmesys lietuvių kalbai: stengiamasi skrupulingai nurodyti, kada ir kas lietuvišką pamokslą sakė, kokia vieta apeigose lietuviškam pamokslui tekusi. Tokių nuorodų kupinas visas dienoraštis. Lietuviškai pamokslas paprastai sakytas prieš lenkiškąjį, kartais be lenkiškojo – vien lietuviškasis, kartais kartu su lenkiškuoju ir žemaitiškuoju. Štai tokių nuorodų pavyzdžiai:

1710 metai. [...] Birželis [...] 13 [diena – D. K.]. [...] Br. Smolokas pas tėvus pranciškonus lietuviškai sakė pamokslą Šv. Antano proga. [...] 19. Pamokslą tik lietuviškai sakė t. Beraškevičius. Lenkiško pagal paprotį, t. y. dėl viešos procesijos, nebuvo. [...]

1711 metai. [...] Rugsėjis [...] 29. Pirmadienis. Šv. Mykolo dieną Mažojoje sodalicijoje pirmos skaitytinės Mišios su muzika. Po lietuviško pamokslo ten pat Mišias giedojo t. Rahašas. [...] Gruodis [...] 24. Ketvirtadienis. Viešpaties Gimimo vigilija. [...] Nakčiai iš noviciato atvyko t. Kančevskis klausyti išpažinčių lietuviškai. [...]

1712 metai. Sausis [...] 31. Priešpaskutinis sekmadienis prieš Pelenų dieną. Mūsų bažnyčioje gausiai dalyvaujant didikams lenkiškai pamokslą sakė t. Sufčinskis, lietuviškai – mag. Staniševskis. [...] Vasaris [...] 7. Sekmadienis prieš Pelenų dieną. Lietuviškai pamokslą sakė t. Beraškevičius, lenkiškai – t. Horodeckis. Sumą celebravo šviesiausias Smolensko vyskupas. [...] Kovas [...] 4. Šv. Kazimiero šventė. Lietuviškai pamokslą sakė mag. Chšonovskis, lenkiškai – t. Beraškevičius. [...] 6. Ketvirtas gavėnios sekmadienis. Lietuviškai pamokslą sakė t. Beraškevičius, lenkiškai – t. Golaskis. [...] 20. Verbų sekmadienis. Antras Mišias laikė gerb. t. rektorius. Po antrų Mišių lietuvišką pamokslą sakė t. Beraškevičius. Lenkiško pamokslo nebuvo. [...] Balandis [...] 29. Lietuviškai pamokslą sakė mag. Pašakauskis, lenkiškai – t. Beraškevičius. [...] Gegužė [...] 26. Kristaus Kūno šventė. Lietuviškai pamokslą sakė t. Beraškevičius, lenkiško nebuvo. [...] Lapkritis [...] 13. [...] Pal. Stanislovo Kostkos šventė. Lietuviškai pamokslą sakė t. Sviderskis. Votyvinės Mišias celebravo šviesiausias Smolensko vyskupas, sumą – šviesiausias Žemaičių vyskupas. [...]

1713 metai. [...] Vasaris [...] 12. Trečiasis sekmadienis prieš gavėnią. Lietuviškai pamokslą sakė br. Pašakauskis, lenkiškai – t. Beraškevičius. [...] Kovas [...] 4. Šv. Kazimiero šventė. Lietuviškai pamokslą sakė t. Beraškevičius, lenkiškai – t. Juozapas Horodeckis. [...] Balandis [...] 9. Verbų sekmadienis. Lietuviškai pamokslą sakė t. Beraškevičius, lenkiško pamokslu nebuvo. [...] Gegužė [...] 14. Ketvirtas sekmadienis po Velykų. Lietuviškai pamokslą sakė t. Beraškevičius, lenkiškai – t. Mazinis, sveikindami tribunolą. [...] Liepa [...] 16. Šeštas sekmadienis po Sekminių. Lietuviškai pamokslą sakė t. Pašakauskis, lenkiškai – t. Mazinis. [...]

1714 metai. [...] Balandis 1. Prisikėlimo sekmadienis. [...] Mišias su Komunija [aukojo – D. K.] gerb. t. provincijolas, giedotines Mišias – gerb. t. rektorius. Lietuviškai pamokslą sakė t. Beraškevičius, po pietų ta pačia kalba – mag. Fursevičius, lenkiškai – t. Mazinis. [...]

1717 metai. [...] Balandis [...] 23. LDK globėjo kankinio šv. Jurgio šventė. Giedotinės parapijos mišios. Lietuviškai pamokslą sakė mag. Beržanskis, lenkiškai – t. Fronckevičius. Pas tėvus karmelitus Šv. Jurgio bažnyčioje pamokslą sakė trys: iš ryto lietuviškai – mag. Narevičius [...].

1718 metai. [...] Balandis [...] 27. Šv. Jurgio šventė. Mišias su Komunija laikė t. ministras. Lietuviškai pamokslą sakė mag. Jurevičius, lenkiškai – t. Sehenis. Giedotinės parapijos Mišios. Šv. Jurgio bažnyčioje pamokslą lietuviškai sakė t. Zubrevičius. [...]

1720 metai. [...] Kovas [...] 31. Prisikėlimo sekmadienis. [...] Lietuviškai pamokslą sakė t. Zubrevičius. Prieš jį buvo ankstyvosios giedotinės Mišios prie didžiojo altoriaus. Lenkiškai pamokslą sakė t. Zželskis. Po pietų lietuviškai pamokslą sakė Trusevičius. [...]

1723 Viešpaties metai. [...] Kovas [...] 21. Verbų sekmadienis. Mišias su Komunija ir verbų pašventinimu laikė t. ministras. Pamokslas buvo tik lietuviškas. [...] Gegužė [...] 17. Lenkiškai pamokslą sakė t. Sadovskis, lietuviškai – mag. Buivydas ir dar vienas – aukšto stiliaus žemaičių kalba.³⁹

Taigi jėzuitai LDK sostinėje pamokslus lietuviškai sako per visas didžiąsias šventes, kartais dalyvaujant krašto didikams, į Vilnių suvažiuavusiems Lietuvos

³⁹ *Diarium Collegij Societatis Iesu. Ab anno 1710 ad anii 1723 septembrem exclusive. Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis. 1710–1723 metai*, parengė Irena Katilienė, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 13, 37, 45, 51, 53, 55, 57, 60, 63, 81, 93, 95, 97, 103, 129, 297, 355, 453, 605, 613.

Vyriausiojo Tribunolo nariams. Šiuos pamokslus sako „broliai“, „magistrai“, „tėvai“, Vilniaus akademijos studentai ir dėstytojai, išsilavinę žmonės⁴⁰.

Pašakauskio iki gyvenimo pabaigos saugoti aštuoni lietuviški pamokslai liudytų, kad pamokslininkai savo tekstus surašydavo ar bent raštu išdėstydamo jų „punktus“. Tad rankraštinių lietuviškų pamokslų to meto Vilniuje, regis, būta gana daug. Kokio pobūdžio jie galėjo būti, rodytų Vilniaus universiteto rankraštyne išlikęs apie 1720-uosius pietų aukštaičių tarme sukurtų 28 lietuviškų pamokslų ir 9 lietuviškų kalėdinių giesmių rinkinys⁴¹. Jų autorius nestokoja lietuvių kalbos jausmo, tačiau remiasi labiau šnekamąja negu raštų kalba: aiškesnių Sirvydo žodyno pėdsakų šiuose pamoksluose nematyti. Ir vis dėlto su Sirvydu nežinomą XVIII a. lietuvių pamokslininką sieja intelektualumas, erudicija, psichologinės įžvalgos, filosofiniai svarstymai, pasitikėjimas kultūriniu savo klausytojų raštingumu. Pamoksluose gausu lotyniškų citatų – ne tik iš Šventojo Rašto, Bažnyčios Tėvų, kitų religinių tekstų, bet ir iš Aristotelio *Metafizikos*, Cicerono, Senekos, Justo Lipsijaus filosofinių kūrinių. Aristotelis lietuviakalbei auditorijai pristatomas kaip *Galwa wissu Philazaphu*, Ciceronas – kaip *didis mokitinis*. Minimas pamoksluose ir Sokratas. Beje, Aristotelį, Seneką, Ciceroną, Lipsijų lietuviškų pamokslų autorius pasitelkia aiškindamas savo klausytojams, kas yra tiesa, kodėl jos gyvenime dera laikytis⁴². Šiame rinkinyje, kaip Sirvydo *Punktuose sakymų*, atrasime ir sodrių tikrovės vaizdų, ir stiprios papročių kritikos:

Dide ir plati ira Szalis ziamayciu, daug sawimp tury sodziu ir miestalu, niemaža luose buwoia ant metu swodbu, nes koki ant swodbu buwoia pakwiesti sweciey, ach bijaus kalbetie ir lumis atmintie! buwoia ant lu swodbos ne Wieczpats su Motinu ir Mokiteineys sawa, Bet Bacchus et Asmodeus du Welney; wienas welnas kurys i girtibi weda žmonias, Idant apsiryi Girtuokles kayp kiaules purwinie griekuose wolotus; Antras Welnas kurys ig necistata weda, Idant Žmones i pikta pagieydimu kuna kayp ugniu degtu. Tegul tokios swodbos niekados ant swieta terp zmoniu nebuwoia. [...] Tegul wissi toki pikti dayktay su ugnies dumays iz ziamayciu szalies iszeyna, Idant tokiu swodbu niekados negirdetume, ant kuriu turetu tiktay patis welnay, o ne giary žmones buwotie.⁴³

⁴⁰ *Ibid.*, p. 635–666.

⁴¹ Juozas Karaciejus, „Vertingas XVIII a. pradžios rašto paminklas“, in: *Conciones Lituanicae. XVIII a. pradžios pamokslai*, parengė Juozas Karaciejus, Vilnius: Žara, 2008, p. 7–25.

⁴² *Conciones Lituanicae. XVIII a. pradžios pamokslai*, p. 296, 302, 366.

⁴³ *Ibid.*, p. 37–38.

Regis, XVIII a. pirmaisiais dešimtmečiais pagyvėjusį lietuvių kalbos vartojimą, pagausėjusį lietuviškų knygų skaičių Kunigaikštystėje bus lėmęs karų ir maro metais sustiprėjęs lietuviškasis krašto visuomenės patriotizmas. Taip pat svarstyтина prielaida, kad rūpestį lietuvių kalba LDK galėjo kiek paskatinti ir tuo laiku kilęs lituanistinis judėjimas Prūsijos Karalystėje – Didžiąją Lietuvą pasiekę šio judėjimo impulsai. Vargu bau Karaliaučiaus ir Vilniaus jungtis buvusi vienu: kažin, ar tik Prūsijos lietuvių intelektualai domėjo gimtosios kalbos būkle LDK ir čia leistais lituanistiniais leidiniais. Didžiosios Lietuvos evangelikų reformatų parengtas ir 1701-aisiais Karaliaučiuje išleistas lietuviškas Naujasis Testamentas, šio leidinio išprovokuota, 1702-aisiais tarp Prūsijos intelektualų kilusi ir kelis metus vykusį kalbinė polemika turėjo būti daugiau ar mažiau girdėta lietuvių kalba besidomintiems LDK akademikams. Juk vienas šios polemikos dalyvių Pilypas Ruigys apie 1695–1698 m. gyveno Kaune, kur tuo metu, pasak jo, „daug bajorų“ ir „kilmingos moterys“ „kalbėjo tiktai lietuviškai“, o „vienam šauniam Kauno burmistrui“ buvo priskiriama ir lietuviškos dainos autorystė⁴⁴.

Vargu ar išvykęs iš Kunigaikštystės Ruigys bus nutraukęs visus ryšius su žmonėmis, su kuriais ne vienus metus gyvai bendrauta. Ir nuo 1708-ųjų kuni-gaudamas Valtarkiemyje jis stebi LDK lituanistines naujienas. 1708-aisiais lotyniškai parašytoje, 1735-aisiais galutinai suredaguotoje *Lietuvių kalbos meletemoje* Ruigys ne tik remiasi Kojalavičiaus *Lietuvos istorija*, Sirvydo žodynu, bet nurodo ir kitas „Vilniuje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“ išleistas lietuviškas knygas: 1677-aisiais pasirodžiusį Roberto Belarmino katekizmą, 1708-aisiais išėjusį „lietuvišką Rožančių“ – pakartotą Kasakauskio maldyną⁴⁵. Sirvydo žodyną kaip šaltinį Ruigys nurodo 1744-aisiais rašytoje savo žodyno pratarmėje⁴⁶. Vilniaus universiteto profesoriams, regis, turėjo būti bent kiek girdėtas ir 1718-aisiais Karaliaučiaus universitete Prūsijos karaliaus įsteigtas Lietuvių kalbos seminaras, šio seminaro vadovo, profesoriaus Jono Jokūbo Kvanto (Johann Jacob Quandt) organizuotas viso Šventojo Rašto vertimas į lietuvių kalbą, prie kurio prisidėjo ir Ruigys.

XVIII a. viduryje lietuvių kalbos ir lietuviškų spaudinių banga tarsi atslūgsta. Jau 1737-aisiais Vilniaus šv. Jono bažnyčioje nelieka lietuvių

⁴⁴ Pilypas Ruigys, *op. cit.*, p. 154, 157.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 283–284, 301–303.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 384.

pamokslininko. Tačiau kitose sostinės bažnyčiose lietuvių kalba, regis, skambėjusi ne tik iki LDK žlugimo, bet ir XIX šimtmetyje⁴⁷. 1752–1766 m. rašytame ir šiandien Centriniam valstybės istorijos archyve saugomame *Vilniaus jėzuitų akademijos kolegijos dienoraštyje* (*Diarium Collegii Academici Vilnensis Societatis Jesu*) jau nebėra taip stropiai nurodoma, kokiomis kalbomis sakyti pamokslai sostinės bažnyčiose⁴⁸. Nežinia, ką reiškia Lebedžio rankraštyje išlikęs įrašas apie iš Vilkmergės pavieto kilusį Vilniaus vyskupą Karolį Petrą Pancežinskį: „Vyskupas Pancežinskis (1724–1729) išvarė lietuvių kalbą iš Vilniaus bažnyčių.“⁴⁹ Ši pastaba reikalautų nuosekliau patyrinti to meto Vilniaus vyskupystės tikrovę.

Vis dėlto ir amžiaus viduryje Vilniuje perspausdinami Šrubauskio giesmynas, Kasakauskio maldynas, Jaknavičiaus *Lenkiškos ir lietuviškos evangelijos*, anoniminis maldynas *Altorius duchaunas*, katekizmas *Pamokslas Krikščioniszkas*. 1750-aisiais Vilniaus akademijos spaustuvė išleidžia Žemaičių Kalvarijos dominikonų lietuvių kalbon išverstą ir Žemaitijos vyskupui Antanui Dominykui Tiškevičiui dedikuotą italų jėzuito Vincenzo Carafos XVII a. parašytą, Jėzaus Kristaus kryžiaus kančioms skirtą giesmių ir maldų knygą *Fascetto di Mirra*, lietuviškai pavadintą *Pedelis Miros*. Religinis leidinys pradedamas dviem panegiriniais lietuviškais eilėraščiais – „Ing Zienklus Sieniey Szłowingu Namu Tyszkawiciu“. Jais šlovinamas visos Tiškevičių giminės herbas. „Wisa Senatoriszka Tyszkawiciu Gimine“ garbinama ir knygos dedikacijoje, pavadintoje „Adawimu“. Joje primenama, kad iš šių šviesiausių namų būta šalies vyskupų, vaivadų, pilininkų, etmonų, pulkininkų, seniūnų, vėliavininkų. Tačiau labiausiai nusipelnęs XVII a. Žemaičių vyskupas Jurgis Tiškevičius, įkūręs Garduose Žemaičių Kalvariją ir parinkęs Kristaus kančių keliui vietą prie Vilniaus, ir esą prisakęs nuo to laiko ją vadinti Verkiais: „Kurias tay wietas Nuog werksmo apraudančiu Zmoniu Smarkie Muka Jezuso, Werkays idant butu wadintos pastate.“ Dominikonai dėkoja Tiškevičiams ir už „fundawotus iz Anu Geradeistes du Lietuwos Kunigayksztistey musu Zokanui Klosztorus“:

⁴⁷ [Jonas Basanavičius] IKS, *Šv. Jono Bažnyčia ir lietuvių kalba Vilniuje*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1913.

⁴⁸ *Diarium Collegii Academici Vilnensis Societatis Jesu (1752–1766)*, CVIA, F1135, ap. 20, nr. 303.

⁴⁹ Jurgis Lebedys, *op. cit.*, p. 14.

vieną – Slanimo pavieta, kitą – Gardino pavieta, „Roziu Wersmey“⁵⁰. Taigi Žemaitijos dominikonų parengta religinė knyga turi raiškų LDK valstybinį dėmenį: vienuolių globėjai Tiškevičiai iškeliami ne tik kaip Dievo tarnai, bet ir kaip Kunigaikštystės labui veikianti „senatoriška giminė“. Žemaitijos vienuolių vaizduotėje LDK sostinė – lietuviškas miestas: jų teigimu, Vilniaus vietoms lietuvių didikai ir XVII šimtmetyje skyrę lietuviškus vardus.

XVIII a. viduryje, 1753-iaisiais, pasirodo ir vien iki 1795-ųjų dešimties leidimų sulaukia lietuviškas mirties meno vadovėlis – Mykolo Olševskio *Broma atwerta ing wiecznasti*. Geros mirties, sykiu ir gero gyvenimo šio vadovėlio skaitytojus kartu su pasaulio šventaisiais moko šv. Kazimieras, kartu su pasaulio imperatoriais, karaliais – Lietuvos kunigaikštis. *Bromoje* šv. Kazimierui priskiriama ir kartojama ištarmė: *Malo mori quam fedari* (Verčiau mirsiu, nei susitepsi)⁵¹. Visų žmonių lygybės mirties akivaizdoje idėją Olševskis grindžia išmintingo lietuvių valdovo pavyzdžiu:

Mirdamas Kunigayksztis Lietuws liepe adariti wisus Pałocius kalbiedamas: Tegul wisi regie jog teypo mirszta Ponay kaypo ir prasti žmonies.⁵²

Egzistencinio nerimo persmelkta, aštrių nuotykinų siužetų nestokojusi, laiko ir erdvės sienas laužiusi, iš tolimiausios praeities ir iš įvairiausių Europos kraštų savitas žmonių patirtis surinkusi ir perteikusi *Broma*, regis, kaip ir maldynai bus tapusi kasdieniu XVIII a. raštingų lietuvių skaitiniu.

Apie 1759–1761 m. Vilniaus universiteto spaustuvė išspausdina pirmąjį visoje Kunigaikštystėje lietuvių kalbos elementorių. Tų metų ir dar dviejuose – 1763-ųjų ir 1766-ųjų – leidimuose lietuviškas elementorius publikuojamas kartu su lenkiškuoju, o nuo maždaug 1766-ųjų pradedamas spausdinti atskirai. Pirmieji trys leidimai turėjo antraštę: *Mokštas skaytima raszto lęnkiszko del mazu waykialu kuremy padieti ira wysoki Mokšlai Krykścioniszki [...]*. Ketvirtasis leidimas ir visi spausdintieji vėliau XVIII a. buvo pavadinti:

⁵⁰ *Pedelis Miros saldžiausi medi Križiaus Jesusa Pona sawimp turis inriszta [...]*, Wilniuy: Drukarniej J. K. M. Akademijoy S. J., 1750, l. A1–A4.

⁵¹ Mikołaj Olszewski, *Broma atwerta ing wiecznasti, par atminima paskutiniu dayktu. Su spasabays disponawojma mirsztanciu ant ściesliwa smercia [...]*, Wilniuy: Drukarnie J. K. M. Kunigu Franciszkonu, 1753, p. 28, 234.

⁵² *Ibid.*, p. 242.

Mokslas skaytima raszta lietuwiszka dieł mazu wayku kuremi padiety ira wysoki Mokslay Krykscioniszki, teypogi yr trumpas nobazenstwas koznos dienos wirams yr moterims sluzijętes. Idant mokidamise skaytiti, iszmoktu pradiu moksla krikščioniszka, yr nobaženstvos kožnos dienos. Dvikalbė knyga ir vienkالبė knyga iš esmės buvo tokio pat turinio: kartu su glaustu elementoriumi skelbtos pagrindinės maldos, katekizmas, kelios giesmės ir rykštę kaip mokymo priemonę šlovinantis eilėraštis „Kaledaytis del mažu Waykielu“⁵³. Pirmuose vadovėlio leidimuose būta dedikacijos: *Tayp didiems, kaypo ir mažiems, ir mažiausims, idant iszmanidami wysoki raszta, galiatum potam wisokiu Druku Drukawotas Knigas pigiay skaytiti drukawotas Elementorus.*⁵⁴ Taigi knyga skirta tiek suaugusiems (ne tik vyrams, bet ir moterims), tiek vaikams. Ji turinti padėti ir lietuviško rašto išmokyti, ir perprasti katalikų tikėjimo pradmenis, reikalingus kasdieniam pamaldumui. Nurodoma rašto mokymosi paskirtis: jo dera mokytis tam, kad vėliau galėtų įvairias spausdintas knygas lengvai skaityti.

Lebedys būtent su šiuo vadovėliu sieja XVIII a. pabaigoje sustiprėjusias lietuvių kalbos pozicijas viešajame LDK gyvenime⁵⁵. Jis atkreipia dėmesį į vis dažnėjančius elementoriaus perleidimus ir išpūdingai augančius tiražus. Vien LDK laikais, vos per tris dešimtmečius, *Mokslas skaytima raszta lietuwiszka* išspausdinamas 15 kartų, o jo leidimai siekia tūkstantinius tiražus: 1790-ųjų leidimas – net 2800 egzempliorių⁵⁶. Taigi per porą trejetą metų knygos tiražas išsparduodamas ir vėl rengiamas naujas leidimas: Kunigaikštystės gyventojai mokosi lietuviško rašto ir skaito lietuviškas knygas. Beje, LDK saulėlydyje vis dažniau imama perspausdinti religines lietuviškas knygas. Šiuo metu pasirodo ir naujų tokio pobūdžio leidinių⁵⁷.

Žemaitijos pasiuntinys Ketverių metų seime, Rėkyvos dvarininkas Mauricijus Pranciškus Karpis 1790-aisiais rašytame „Laiške arba nuomonėje

⁵³ *Mokslas skaytima raszta lietuwiszka dieł mazu wayku kuremi padiety ira wysoki Mokslay Krykscioniszki, teypogi yr trumpas nobazenstwas koznos dienos wirams yr moterims sluzijętes. Idant mokidamise skaytiti, iszmoktu pradiu moksla krikščioniszka, yr nobaženstvos kožnos dienos*, Wilniuy: Drukarnioy J. K. Mc. pri Akade., 1790.

⁵⁴ *Mokslas skaytima raszto lenkiszko del mazu waykialu kuremy padieti ira wysoki mokslai krykščioniszki [...]*, Wilniuy: Drukarnioy J. K. M. Akademios Societatis Jesu, 1766, I. A3.

⁵⁵ Jurgis Lebedys, *op. cit.*, p. 98–102.

⁵⁶ *Lietuvos TSR bibliografija*, p. 266–268.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 35, 68, 106–107, 145–146, 206, 222, 417.

draugui Varšuvoje dėl seimelių projekto“ su ironija kalba apie tuometinį žemaičių bajorų raštingumą ir išskiria didelę dalį bajorų, mokančių skaityti tik gimtąją kalbą išleistas knygas:

Nežinau, ar iš visos lietuvių bajorijos dvi trečiosios jau moka skaityti. Už mano kilmingus kraštiečius, garbingus žemaičius (o jų suskaičiuoju keliolika tūkstančių), drąsiai prisiekiu, kad, nepaisant trijų viešųjų mokyklų, vargu ar bent trečdalis iš jų gali didžiulis giliu skaitymo ir rašymo mokėjimu. Ir net šiųjų ženkli dalis tik savo gimtąją žemaičių kalbą paviršutiniškai skaito spausdintas knygas.⁵⁸

Taigi galime spėti, kad maldynai, giesmynas, evangelijų ištraukų rinkinys, katekizmai, mirties meno vadovai, lietuvių kalbos elementorius per dešimtmečius užaugina lietuviškai skaitančią LDK visuomenės dalį. Ši ir dar gausesnė lietuviškai kalbanti gyventojų dalis Apšvietos amžiuje neliaka nei nutylėta, nei bebalsė. Į artojus, valstiečius, atsigręžia ir jų vaidmenį tautos gyvenime iškelia XVIII a. pabaigos lietuvių intelektualai. Lietuviškai šiuo metu ne tik kuriamos karo dainos – politinius tekstus pradeda rašyti krašto kilmingieji. Lietuvių kalbos sugrįžimas į politinę LDK erdvę visų pirma sietinas su Apšvietos idėjomis.

1788-aisiais minėtasis žemaičių dvarininkas Karpis į lenkų kalbą išverčia ir po metų Varšuvoje paskelbia Jeano-Jacques'o Rousseau *Svarstymus apie Lenkijos valdžią ir apie jos reformos projektą*, veikalą, kurį 1770–1771 m. Paryžiaus filosofas parašė Abiejų Tautų Respublikai, LDK didžiojo virtuvininko Mykolo Vielhorskio paprašytas. Rousseau šiame tekste ragina lietuvius ir lenkus imtis reformų ir gelbėti savo Respubliką, kad ji netaptų Maskvos grobiu. Jis siūlo iš trijų luomų – bajorų, miestiečių bei valstiečių – „padaryti vieną kūną ir taip dešimt kartų sustiprinti Respublikos jėgas“. Pasak Rousseau, suvereni turinti būti visa tauta, nes krašto šeimininko teisės iš prigimties priklausančios visai tautai – visiems luomams. Kad Respublika būtų laiminga, visi jos gyventojai privalantys turėti respublikoniškas laisves: valstiečiams ir miestiečiams turi būti „pagaliau sugrąžinta prigimties jiems suteikta teisė dalyvauti savo krašto valdyje siunčiant pasiuntinius į seimelius“, jiems turi būti numatytos vietos Seime. Tik deramai išlavinti ir atgavę politines teises valstiečiai ir miestiečiai,

⁵⁸ Mauricijus Pranciškus Karpis, *Žemaitijos Kunigaikštystės pasiuntinio rinktiniai raštai*, sudarė ir vertė Dalius Viliūnas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017, p. 158.

lygiai taip, kaip bajorai, „širdimi prisiriš prie tėvynės“ ir ją sutvirtins. Bajorams svarbiausia esą suvokti, jog jų žmogiškoji pareiga – „padaryti nelaisvuosius vertus laisvės, pajėgius ją ištvirti“⁵⁹.

Valstiečių įjungimo į Respubliką, į politinę tautą idėją skelbia ir pats Karpis. 1789–1791 m. sakomose ir spausdinamose kalbose, rašomuose laiškuose jis reikalauja valstiečiams ne tik įstatymo globos, nuosavybės teisių, bet ir politinių laisvių netolimoje ateityje. Pasak Žemaitijos pasiuntinio Ketverių metų seime, „kiekvienam mąstančiam žmogui liaudies nušalinimas nuo įtakos įstatymų leidybai ir valdžiai turi atrodyti neteisingas“. Vien užtikrinus valstiečiui teisę į nuosavybę, sveikatą, gyvybę, nešališką teisimą, atsigaus žemdirbiai ir „fizinė sveikata bei dvasios gaiva [...] pasklis magnetine jėga po visą politinį kūną“. Pilietinę laisvę žemdirbiui būtina suteikti nedelsiant, tačiau „su politine galime neskubėti“. Mat turime prisiminti Rousseau įspėjimą: „[P]irmiau privalome pagalvoti apie jų sielų išlaisvinimą arba apšvietimą.“ Kol valstiečių atstovų nebus seimuose, ten jų interesams privalą atstovauti bajorai. Ateityje Respublikai būtina atrasti valstiečių jėgą ir ja remtis:

Iš tiesų, liaudis, vadinama artojai, sudaro didžiausią ir gausiausią tautos dalį. Be abejo, ji yra pati tauta, kurioje slypi kiekvieno krašto galia, jėga, sumanumas, ištekliai. Ji yra šios žemės vaisius [...]. Ji yra tikroji žemės, kurioje gyvena, paveldėtoja. [...] Jos gyslomis teka gryniausias, mažiausiai maišytas genties kraujas. Jos paprastuose, bet mažiausiai iškreiptuose papročiuose regimi ilgiausiai ir ryškiausiai išlikę senųjų dorybių, sąžiningumo, kuklumo, taupumo, pelno nesivaikymo, ištaigingumo ir prabangos nepažinėjimo bei paniekinimo pėdsakai. Žodžiu, turint galvoje visai tautai nešamą naudą, ji yra pirmasis valstybės luomas.⁶⁰

Taigi valstiečių liaudį Žemaitijos politikas teigia esančią respublikoniškų dorybių saugotoja, jai pripažįsta respublikoniškąją laisvę būti krašto šeimininke – dalyvauti valdžioje ir įstatymų leidyboje, Respublikos ateitį sieja su žemdirbių galia, jos atgavimu, sykiu ir su senųjų pilietinių dorybių susigrąžinimu.

⁵⁹ Jakub Russo, *Uwagi nad rządem Polskim oraz nad Odmianą, czyli Reformą onego projektowaną*, Warszawa, 1789, p. 45–50, 72, 150–161, 188–189.

⁶⁰ [Maurycy Franciszek Karp], „Pytanie i odpowiedź przez M. F. Z.“, in: *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, oprac. Janusz Woliński, Jerzy Michalski, Emanuel Rostworowski, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955, t. 1, p. 546–557.

Apšvietos laikais valstiečių išlaisvinimo ir įjungimo į tautą programą remia ir plėtoja Vilniaus akademijos profesoriai Mykolas Pranciškus Karpavičius, Vilhelmas Kalinskis, Dovydas Zigmantas Pilchovskis⁶¹. Spėtina, kad būtent pastangas sugrąžinti valstiečius į viešąjį gyvenimą lydi Didžiosios Kunigaikštystės lietuvinimo, „lituanizavimo“, „valstiečių kalbos“ gaivinimo siekiai. Tokie siekiai sietini ir su LDK saulėlydyje vėl sustiprėjusiu lietuviškuoju patriotizmu – vis dažnesniu „Lietuvių Tautos“ (*Naród Litewski*) sąvokos vartojimu valstybės dokumentuose ir kituose tekstuose, pabrėžiamu Lietuvos valstybės ir tautos suverenumu.

Kunigaikštystės gyvenime išryškėja dvi Apšvietos paskatintos programos tautai konsoliduoti. Vieną jų atrandame nusakytą 1789-aisiais Tado Kosciuškos rašytame laiške savo bičiuliui, Trakų vaivadijos pasiuntiniui Ketverių metų seime, LDK vaikiui Mykolui Zaleskiui. Čia vienas Lietuvos bajoras kitam šio krašto bajorui išdėsto, kaip į tautą derėtų integruoti „mūsų Rusėnus“, kurių dabartinis „fanatizmas kyla iš nežinojimo“. Pasak Kosciuškos, reikia „sujungti jų visas šventes su mūsų, vienas tegu bus kalendorius, reikia pasistengti, kad jų popai galėtų mišias aukoti lenkiškai“:

Reikia juos pripratinti prie lenkų kalbos. [...] Laikui bėgant įeis į juos lenkų dvasia. Tada priešu laikys tą, kuris nemokės tautos kalbos, ir jau bus reikšmingas mūsų valstybės dalinys. Užvirs jų kraujas, paminėjus Maskvą.⁶²

Taigi Kosciuškos ir jo bendraminčių programos tikslas – įlieti kitakalbes Abiejų Tautų Respublikos bendruomenės į vieningą lenkiškai kalbančią politinę tautą. Kita programa krašto ateitį sieja su savarankiška „Lietuvių Tauta“, kuriai greta lenkų kalbos svarbu išsaugoti ir lietuvių. Ano meto LDK tekstuose nerandame tokios programos aiškiai išdėstytos raštu, tačiau matome ją įgyvendinamą tikrovėje. Spėtina, kad jos užuominų esama lietuvių bajoro Paparčių dvare lenkiškai rašytoje *Medžiagoje lietuvių istorijai*, kurioje pakiliai teigiama: „Šlovinga Lenkijos ir Lietuvos Konstitucija“ suteikė Lietuvai „būsimos didybės viltį“ – „nuo 1791 metų prasideda reikšmingiausia Lietuvos epocha“⁶³.

⁶¹ Darius Kuolys, „Apie laisvę, karą ir dainas“, in: *Literatūra*, 2009, Nr. 51 (1), p. 79–80.

⁶² [Tadeusz] Kościuszko, *Listy, odezwy, wspomnienia*, zebrał Henryk Mościcki, Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1917, p. 10–11.

⁶³ *Materyały do historij litewskiej mogąci służyć tyżączi się puznieyszych, a nas biszych czesow pisane w Poporciech*, in: LMAVB, Rankraščių skyrius, B 3–152, F 17–152, p. 2.

Dar posėdžiaujant Ketverių metų seimui, į lietuvių kalbą išverčiama Gegužės trečiosios konstitucija ir keli kiti šio seimo 1791-aisiais priimti dokumentai: Seimo gegužės 5-osios deklaracija, Seimelių įstatymas, Seimo teismo įstatymas, greičiausiai ir Miestų įstatymas, kurio vertimas neišlikęs, prie jų pridėdamas tais metais išrinktų Seimo teismo teisėjų sąrašas. Šiuos vertimus publikavusio Juozo Tumelio nuomone, įstatymus išversti galėjęs „kas nors iš LDK magnatų“, supratusių, kad lietuviškas tekstas visuomenei yra skubiai reikalingas, bet neturėjusių kasdienio lietuvių kalbos vartojimo įgūdžių. Tumelis taikliai apibūdina vertimo kokybę: „[A]klas originalo laikymasis ir vertėjo beveik niekur nenugalimas lenkų kalbos srautas.“⁶⁴

Šių įstatymų lietuvių kalba iš tiesų gerokai nutolusi ir nuo to meto geresnių rašytinių lietuviškų tekstų kalbos, ir nuo Sirvydo kurto politinio žodyno. Vietoj Sirvydo siūlytų sąvokų čia dažniausiai pasitelkiami polonizmai: vietoj valdžios – *Rundas*, vietoj laisvės – *walnastis*, vietoj viešpatystės – *Ponista*, vietoj visuotinės, bendrystės – *Rieczpospolita*, vietoj susiejimo – *Seymas*. Tiesa, tautai nusakyti nuosekliai vartojama *Gimine*, tėvynei – *Tiewiszkie*. Švietimo, arba Edukacinė, komisija vadinama *Komissio Mokslos*, Stanislovas Augustas – ne vien *Karalis*, bet ir *Didelis Kuningayksztis Lietuwos, Russios, Prussios*. Tik retsykliais vertime pavartojami lietuviški žodžiai: *Wiriesnibie*, *Waldzie*. Vertas dėmesio Seimo teismo teisėjų sąrašas – jame ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos pareigūnų pavardės nuosekliai lietuvinamos: „Kunigayksztis Massalskis Wiskups Wilniaus. Kunigayksztis Giedraytis Wiskups Žamaycziu. [...] Szydłauskas Kasztelons Žarnowskis. [...] Mikułauskas [...] Pasłas Sandomirskis. Stroynauskas [...] Pasłas Wołyńskis. [...] Sabalauskas Storosta yr Pasłas Warszawies.“⁶⁵ Taigi pripažįstama lietuvių kalbos galia – jos taisyklėms palenkiama lenkiškos Lenkijos Karalystės piliečių pavardės.

Tikras lūžis viešajame LDK gyvenime įvyksta per 1794-ųjų sukilimą: į politikos lauką įžengia miestiečių ir valstiečių luomai, lietuvių kalbą greta lenkų šalies vyriausybė ima vartoti kaip bendravimo su piliečiais kalbą. Vilniuje susibūrusi krašto sukilėlių vadovybė 1794-ųjų balandžio 24-ąją išleidžia *Lietuvių Tautos Sukilimo Aktą* (*Akt Powstania Narodu Litewskiego*), kuriame,

⁶⁴ Juozas Tumelis, „Gegužės Trečiosios konstitucijos ir Ketverių metų seimo nutarimų lietuviškas vertimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1977 metai*, Vilnius: Mokslas, 1978, p. 91–93.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 95–105, 131–132.

skirtingai nei Lenkijos sukilėlių paskelbtame *Krokuvos Akte*, teigiama, kad sukilimo tikslas – ne tik nepriklausomybės, laisvės, bet ir „pilietinės lygybės atgavimas“⁶⁶. LDK sukilėlių savarankiškai įkurta Lietuvių Tautos Aukščiausioji Taryba (*Roda Naydidziaysa Naradaus Letuvos, Rada Najwyższa Narodu Litewskiego*) balandžio 30-ąją ne tik lenkišku, bet ir lietuvišku *Atsišaukimu* (*Aciszaukimas*) kreipiasi į „visos Lietuvos žemės gaspadorius“, kviesdama imtis ginklų ir ginti savo „Tėviškę ir valnastį“ nuo „tironų maskolių“. *Atsišaukimas* skiriamas ne tik bajorams, miestiečiams, bet ir „broliams artojams“: „jus artoyei Broley pabeykit tu waynu drufiey, kurę Załnierey, Bajorey, yr Miefzczioniey pradeje adwozney. Pamiafkim uwaziott ant roźnaftis ftonu, Zmonies efma wifi ligi, bo wifi ant tos paczios žiamias giwianam.“ Būtent artojams primenama, kad Vilnių iš maskvėnų išvadavę sukilėliai „mums jau wartus pyrmos wałnaftys atwiery, yr Konfitytucya trecios dienos Moja kuria jums swabada yr wałnafty uftanawyia, sugrąžynty paftanawija“⁶⁷.

Krašto sukilėlių vyriausybėje – Lietuvių Tautos Aukščiausiojoje Taryboje – dirba Vilniaus universiteto profesoriai ir kiti Lietuvos intelektualai: rektorius astronomas Martynas Počobutas, teologijos profesorius Karpavičius, Rousseau vertėjas Karpis. Architektūros profesorius Laurynas Gucevičius imasi vadovauti Vilniaus miestiečių gvardijai, o buvęs literatūros profesorius Dovydas Pilchovskis paskiriamas Tautos Instrukcijos skyriaus vadovu, atsakingu už Lietuvos jaunimo ir visos visuomenės švietimą karo sąlygomis, už sukilimo idėjų propagavimą. Retorikos ir literatūros profesorius Pilypas Nerijus Golianskis redaguoja pagrindinį sukilusios LDK visuomenės periodinį leidinį – *Vilniaus Tautinį Laikraštį* (*Gazeta Narodowa Wileńska*). Universiteto spaustuvė išleidžia 28 laikraščio numerius. Dalis jų po antrašte turi priedą – išleista „Lietuvių Tautos Tarybai įsakius“ (*za Rozkazu Rady Narodu Litewskiego*). Laikraščio deklaruojama paskirtis – „laisvės ir tironijos kovoje“ skelbti tai, „kas atgaivina piliečių dorybę, žadina uolumą, kelia patriotizmo dvasią“, nenutylėti nė vieno garbingo poelgio, kad ir žemiausio luomo žmogus jį būtų atlikęs⁶⁸. Profesorius Golianskis su jam talkinusiais universiteto kolegomis iš tiesų kuria įspūdingą

⁶⁶ Bartłomiej Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa: Wydawnictwo „Ancher“, 2001, p. 136.

⁶⁷ Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai, parengė Juozas Tumelis, Vilnius: Žara, 1997, p. 12.

⁶⁸ *Gazeta Narodowa Wileńska*, [w Wilnie]: [w Drukarni Akademickiej], 1794, Nr. 1, p. 1.

už savo laisvę kovojančių „laisvojo Vilniaus miesto“ ir visos Lietuvos visuomenės – respublikoniškosios Lietuvių Tautos (*Naród Litewski*) – kroniką.

Vilniaus Tautinio Laikraščio rašomos kronikos herojais tampa ne tik karo vadai, bet ir gynybinius apkasus kasančios Vilniaus moterys, drąsiai su maskvėnais kovojantys miesto jaunuoliai, „Lietuviai Artojai“ ir Žemaitijos valstiečiai, ginklų ėmęsi universiteto studentai ir dėstytojai, patriotinėmis kalbomis žmonių dvasią palaikantys profesoriai, kariams marškinius siuvančios „Žinomos Piliētės“, paskutinius pinigus sukilimui aukojantis vargšas kadetas⁶⁹. XVIII a. pirmoje pusėje dar vartotą „Lietuvos Respublikos“ sąvoką dabar keičia „Lietuvių Tauta“, bet LDK visuomenės suverenumo idėja išlieka esminė, ji persmelkia laikraštyje publikuojamus Lietuvių Tautos Tarybos nutarimus, atsisaukimus ir veiklos dienoraštį, karo vadų pranešimus, redakcijos žinutes. Redakcija praneša apie LDK kariuomenės vado generolo Jokūbo Jasinskio tautai duotą pažadą „nesudėti ginklų tol, kol Lietuvių žemė iki galo nebus išlaisvinta nuo svetimų karių“, pristato „Lietuvos Piliečiams“ sukilimo vadą Kosciušką kaip „Gentainį“, įliejusį savo „dvasios kovingumą į Lietuvių Riterių Širdis“, skelbia „LDK Piliečiams“ adresuotą, į jų lietuviškąjį patriotizmą apeliuojančią Kosciuškos laišką, publikuoja Jasinskio „Atsisaukimą į Lietuvių Tautą“⁷⁰. LDK intelektualų valstybės saulėlydyje turima ir ginama lietuvių tautos kaip suverenios politinės bendruomenės samprata bene aiškiausiai atsiskleidžia laikraštyje išspausdintame „Lietuvių Tarybos“ birželio 10-osios pareiškimė: pakludama Kosciuškos įsakymui ir nutraukdama savo darbą, Taryba kreipiasi į „Kilnią Lietuvių Tautą“. „Tauta, kuri esi mūsų darbų Teisėja, liudininkė ir kūrėja, atiduodame Tavo Valdžią, mums patikėtą, į visuotinio Tautos Išvaduotojo rankas, į Tado Kosciuškos rankas“, – sakoma kreipimesi. Tarybos nariai „išpažįsta Tautai, Amžininkams ir vėlesniems palikuonims“, kad buvo tik visuotinio Tautos ryžto „vykdytojai“, kad „viskas, kas buvo Tautos išgelbėjimui padaryta, buvo ne mūsų, bet visos Tautos darbas“. Ir viešai įsipareigoja: „[V]isi liekame Tau, Tauta, atsakingi“, būsime ten, „kur Tavo Sprendimas mus bepašauktų.“⁷¹ Taigi tikrąją LDK valdžios savininke skelbiama esanti lietuvių tauta: Taryba ir Kosciūška – tik tautos jiems patikėtos valdžios vykdytojai.

⁶⁹ *Ibid.*, Nr. 3, p. 4; Nr. 7, p. 3; Nr. 15, p. 1; Nr. 17, p. 4; Nr. 18, p. 5.

⁷⁰ *Ibid.*, Nr. 2, p. 6; Nr. 8, p. 3; Nr. 13, p. 2–3; Nr. 12, p. 5.

⁷¹ *Ibid.*, Nr. 14, p. 1–2.

Vienas iš Gardino sukilėlių vadovų, kunigas, eksjėzuitas Tadas Jurevičius, Gardino mokyklos rektorius, spaustuvės prižiūrėtojas, tarp amžininkų garsėjęs „lietuviškais eilėraščiais, lotyniškų eilėraščių pavyzdžiu parašytais“⁷², 1794-aisiais Gardine išleidžia anoniminę *Klebono kalbą žmonėms* (*Mowa Plebana do Ludu*)⁷³. Šį tekstą sukilėlių vadovybė prisako klebonams „sekmadieniais ir šventadieniais skaityti kiekvienam žmonių susirinkimui“. Didžioji Jurevičiaus pamokslo dalis skiriama „broliams artojams“ ir raiškiai nusako tuo metu vykusį valstybės santykių su valstiečiais lūžį:

Kaip Jūsų Piemuo [iki šiol] kalbėjau Jums, kad būtumėte paklusnūs Dievui, mūsų Kūrėjui, vykdytumėte Šventus Jo Priesakus, gyventumėte garbingai ir taikiai nieko neskriausdami. O dabar mokysiu jus, Žemdirbiai, ką privalote [daryti] savo Tėvynei ir tai Žemei, kuri jus maitina, ir visiems tiems, kurie tariasi, kad jums būtų gerai, kad jūsų niekas nespaustų, ir ką turite nuveikti, kad dabar ir jums, ir jūsų vaikams bei žmonoms būtų galima ramiai ir saugiai namuose gyventi. Broliai Artojai! Jau jūsų vadovai pradėjo apie jus galvoti, kad jus išmokyti skaityti bei rašyti ir sulygintų jus su visais žmonėmis, jau kiekvienas įsitikino, jog jūs esate vertingiausias lobis ir pagalba, [reikalinga] mūsų mylimai Tėvynei išgelbėti, jog jūsų garbingos rankos, darbščiai, net iki kruvino prakaito kasdien žagre ardamos, akėdamos ir purendamos žemę, mus visus maitina, jog taip pat jūsų rankos, apginkluotos dalgiais ir ietimis, gali su didžiausia jėga sumušti ir sutriuškinti mūsų Tėvynės priešus – jūsų žemės, jūsų žmonių ir vaikų, jūsų vargano turto priešus.

Taip valstiečiai pakviečiami imtis atsakomybės už tėvynės likimą, taigi – įvesdinami į tautą, į politinę krašto bendruomenę. Sykiu Jurevičius kreipiasi į Lietuvos žemdirbius ne tik kaip į savo krašto, „savo Žemės“ sergėtojus, bet ir kaip į reikšmingus tarptautinės scenos veikėjus, kurių pilietinę galią vertinantys patys kaimyninių šalių valdovai:

⁷² Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas, 1963, t. 2, p. 148.

⁷³ Andrzej Woltanowski, „Kształtowanie opinii publicznej podczas powstania“, in: *Powstanie kościuszkowie 1794. Z dziejów polityczno-społecznych*, red. Janusz Wojtasik, Warszawa: Agencja Wydawnicza „Egros”, Wojskowy Instytut Historyczny, 1997, p. 105.

Pradėsite tai lengvai jausti ir suprasti, nes iš karto tai suprato žiaurus Maskvėnas ir klastingas Prūsas, kad jūs jiems būsite baisūs. Tykojo jie, kaip jus pražudyti, norėdami viską iš jūsų atimti. Tie tironai ir žiauruoliai, papirkę ponus – negarbingus ir išdavikus (nes garbingi ir dievobaimingi saugo savo Žemę), atvedė į jūsų Žemę daugybę maskvėnų, Maskvos Carės ir Prūsio belaisvių.

Valstiečiams prisakoma apsiginkluoti tuo, kuo gali, ir laukti įsakymo „eiti maskvėnų mušti“⁷⁴.

Vilniuje tas pačias idėjas skelbia Karpavičius. Jo lenkiškas *Pamokslas, sakytas Šv. Jono bažnyčioje Vilniuje 1794 gegužės 20 dieną gedulingose iškilmėse minint tuos piliečius, kurie tautos sukilimo dieną Vilniuje ir vėliau vydami priešus narsiai paaukojo savo gyvybę už laisvę ir tėvynę* netrukus išverčiamas ir „Drukarniey Kunygu Bazylionu“ išspausdinamas lietuviškai. O Pilchovskis įsako kunigams klebonams ir lenkiškai, ir lietuviškai šį pamokslą „Zmonym wysur apsakiti“. Karpavičius kreipiasi į visų luomų gyventojus, „laisvos šalies žmones“, kviečia juos „jungtis ir ginti įstatymus, laisvę ir išniekintą žmoniškumą, vyti iš laisvos žemės tironų vergus“. Primena: „Nier dydesnys szłowes kap už sawa žiamy żuty unt płaciaws.“ Pasitelkęs Periklio kalbą laidojant Atėnų karius bei Cicerono keturioliktąją filipiką – klasikinius laisvą polį, laisvą respubliką ginančius tekstus, Karpavičius brėžia lietuviams takoskyrą tarp Respublikos kario ir tirono kareivio. Vilniaus, kaip Atėnų ir Romos, gynėjai esą kariai piliečiai, aukojantys gyvybę už savo namus, šeimą, už savo teisę į laisvę ir nepriklausomybę, už tėvynę ir tautą, o maskvėnas, „tirono karys“, esąs „ginkluotas plėšikas“, jis nežino, „ką reiškia būti piliečiu, nei ką reiškia tėvynė, nesuvokia jokių žmogaus teisių“. Piliečiais kariais tėvynei lemtingą valandą turintys tapti visi šalies gyventojai – nepriklausomai nuo „luomo, lyties, amžiaus, pareigų, rango, kilmės ir tikėjimo skirtumų“⁷⁵. Taip pirmąsyk lietuviškai LDK visuomenei – kilmingiesiems ir liaudžiai – pristatomos ir išplėtojamos „Peryklesa yr Cycerona“ respublikoniškos idėjos. Kaip ir lietuviškame *Atsišaukime*, Karpavičiaus pamoksle skelbiamas laisvų ir lygių žmonių tautos idealas.

⁷⁴ *Mowa Plebana do Ludu*, [s. l.]: [s. n.], [1794], p. 1–2.

⁷⁵ *Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai*, p. 19–37; Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, parengė ir vertė Kristina Mačiulytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 354–370.

Karpavičiaus *Piliečio pamokslinė kalba, sakyta birželio 25 [d.] lygumose prie Vilniaus, vadinamose Juozapato slėniu, 1794 [m.] šventinant ginklus ir vėliavą, kai Vilniaus vaivadijos šauktinė liaudies kariuomenė jauėjo į karą nespėta parengti ir išleisti lietuviškai*. Šiame tekste, kaip ir Kojalavičiaus *Lietuvos istorijoje*, primenama šimtametė, Gedimino, Algirdo ir Vytauto laikus siekianti, lietuvių kovų su Maskva tradicija, laikai, „kai Lietuva viešpatavo visoje Rusijoje, kai diktavo įstatymus Maskvos kunigaikščiams ir carams“. Primenamas ir XVII a. viduryje vilniečių patirtas „laukinio ir kruvino Maskvėno“ žiaurumas, ir etmonas Mykolas Pacas, išvadavęs Vilnių – „nuostabų miestą, šlovingiausių mūsų Jogailų sostinę ir lizdą“ – iš siaubingo tirono nelaisvės. Sykiu Karpavičius pabrėžia dabartinės kovos išskirtinumą: pirmąkart Lietuvos istorijoje į karą einanti visa tauta, nepaisydama nei luomų, nei lyties skirtumų, ir einanti ji savo „tautiečio ir piliečio Tado Kosciuškos“ vedama. „Tai mūsų kraujas! Tai mūsų kaulai! Tai kaulas iš mūsų kaulų! Tas nepaprastas vyras sukurtas savo Tėvynės atgimimui“⁷⁶, – skelbia Karpavičius. Taigi lemtingu metu siekdamas sutelkti LDK visuomenę Vilniaus universiteto profesorius atsigręžia į tautos istoriją, apeliuoja į vilniečių lietuviškąjį patriotizmą, akcentuoja sukilimo vado Kosciuškos lietuvišką kilmę ir visų Lietuvos žmonių lygybę.

Sukilusios Kunigaikštystės vyriausybė lietuvių kalba publikuoja ne tik *Atsišaukimą*, programinį Karpavičiaus pamokslą, bet ir Kosciuškos universalą, Lietuvos Tarybos įsakymą civiliniams ir kariniams teismams bei komisijoms su visiems LDK gyventojams skirtu priesaikos tekstu. Mat „Wiresnibe [...] geydzia idant [wysy] prisiegu patwirtintu jog nor ginty sawa Ziame nug Neprietelu“, todėl prisako, „idant Plebona(s) Parapionus sawa parapioi surinkis apšwiestu anus pamokslu yr un gała teyp wysy prisiektu: ‘Asz NN Prisieku Ponuy Diewuy [...], jog [...] atwožnas giniosiu nug neprietela Ziame musu, yr niekada zdraycu yra neprietelu musu nekławsisiu’“⁷⁷. Taigi kiekvienas lietuviškai kalbantis parapijonis gimtąja kalba duota priesaika turįs patvirtinti ištikimybę valstybei – įsipareigoti ginti „mūsų Žemę“.

Tiesa, krašto vyriausybės 1794-aisiais paskelbtų lietuviškų tekstų kalba veik nesiskiria nuo kalbos, kuria buvo išversti 1791-ųjų įstatymai. Ir sukilimo tekstų vertėjai, ar vertėjas, bus neturėję lietuvių kalbos vartojimo įgūdžių, tad

⁷⁶ Mykolas Pranciškus Karpavičius, *op. cit.*, p. 376–380.

⁷⁷ *Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai*, p. 15–17.

aklai laikęsi originalo. Ir čia vietoj Sirvydo siūlyto lietuviško politinio žodyno vartojami polonizmai: *Skarbas Reciospospolytas, Poniste, Storastwa, Stolicia, wałnastys*. Net giminė, tauta, keičiama *Naradu*. Tačiau nuosekliai lietuviškai rašomos LDK pareigūnų ir istorinių asmenybių pavardės, net ir lenkų kilmės lietuvių: *Brastawskas, Katkiewiczius, Radziwyllas, Maurycius Karpis, Juozapas Narbuttas, Mykołs Oginskis, Martynas Poczobutas, Xawieras Giedroytis, Ygnotas Dąbrauskis, Florionas Doliwa Syrutis, Dawids Pilchawskis*.

Ir vis dėlto ribinėje situacijoje į lietuvių kalbą verstų tekstų kokybė neatspindi bendros tuometinės šios kalbos būklės Didžiojoje Kunigaikštystėje. Daug sklandesne lietuvių kalba 1794-aisiais eiliavo Žemaitijos bajoras Antanas Klementas ir anoniminis poetas, sukūręs sukilėlių dainą „Diewas mu mis apżurejo kieyp tik Kosciuszka atiejo“⁷⁸. Pranciškonų vienuolio, Troškūnų klebono Kiprijono Lukausko XVIII a. pabaigoje gyva lietuvių kalba kurti pamokslai gana nuosekliai remiasi Sirvydo žodynu. Atrasime juose trikalbio žodyno žodžius: *Wisotime* (visuomenė), *istatimas* ir kitus. „Ira istatimas Lietuwiszkas“, „Tiewiszkey yr gieram wisotimuy naudingas“, „isz senu Konstitucyiu Lietuwiszku pasiroda“, „pasidare Lietuwoy musu“⁷⁹, – rašo Lukauskas, neslėpdamas lietuviškojo patriotizmo.

Iš Vilkmergės krašto kilęs, Vilniaus universitete studijavęs, Gardino mokykloje kartu su Jurevičiumi mokytojavęs, drauge su kitais lietuviais 1794-ųjų sukilimą rengęs, bet jo išvakarėse Rusijos valdžios suimtas Pranciškus Ksaveras Bogušas, arba Bagužis, Baužas, Bohušas, 1806-aisiais Varšuvos mokslų bičiulių draugijos posėdyje perskaito, o 1808-aisiais išspausdina *Svarstymus apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę (O początkach narodu języka litewskiego rozprawa)*. Juose lietuvių tautą visų pirma sieja su lietuvių kalba ir, remdamasis senaisiais raštais bei publikuojamais Virgilijaus, Ovidijaus lietuviškais vertimais, įrodinėja, kad ši kalba „nebuvo barbariška“, kad ji „buvo tobulos būklės tuomet, kai kitos šiandien išdailintos kalbos, kaip prancūzų, vokiečių, dar nebuvo aptašytos“, kad ji „turėjo būtinai būti mokytų žmonių kalba“, kad seniesiems lietuviams dar iki sąjungos su lenkais buvo pažįstami laisvieji mokslai, menai ir amatai, kad jie turėjo „metafizinių abstrakčių žodžių“, kad

⁷⁸ *Ibid.*, p. 45–46.

⁷⁹ Kiprijonas Lukauskas, *Pamokslai*, parengė Juozas Karaciejus, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 25, 31, 142, 164, 168.

pats „[l]ietuvis savo kalba gali taip didžiuotis, kaip šiandien jos nepagrįstai gėdijasi ir išsižada“. Ir tai, pasak Bogušo, galintis paliudyti lietuviškų žodžių žodynėlis, kurį jis išrenka iš Sirvydo, Ruigio ir kitų lietuviškų tekstų. Štai tik keli žodžiai iš šio rinkinio: *Rzeczpospolita* – *Bindriste*, *Jestestwo* – *Butibe*, *Nicestwo* – *Nekiste*, *Ugoda* – *Dora*, *Nadzieia* – *Wiltis*, *Cnota* – *Gieribie*, *Doskonałość* – *Tobulibe*, *Sumnienie* – *Sužinis*, *Rozum* – *Ižmintis*, *Filozofia* – *Pratomėylė*, *Hetman* – *Koriawedis*, *Miecz* – *Kołowijas*, *Nauki wyzwolone* – *Makslay layswe*, *Arfa* – *Kankley*, *Flet* – *Pipine*.

Remdamasis Kojalavičiumi, Bogušas teigia, kad lietuvių kalba, taigi ir tauta, esanti „pirmapradė“, tokia pat kaip keltų, graikų, lotynų, slavų, kad šios kalbos gentys gyvenusios dideliuose plotuose – iki pat Juodosios jūros. Todėl ši kalba, kuria kalbėjo Odoakras, Kęstutis, Mindaugas, Vytautas, Vladislovas ir Jogailaičiai, privalo būti Vilniaus universiteto tyrinėjama, saugoma ir nuo pražūties gelbėjama⁸⁰. Taigi Sirvydo žodynas, sykiu su Kojalavičiaus *Lietuvos istorija*, Rusijos imperijos pavergtame krašte pasitelkiamas pagrįsti lietuvių tautos kultūriniam savarankiškumui ir teisei išlikti.

Simbolinę reikšmę įgyja senųjų Lietuvos valdovų lietuviškas pasveikinimas Simono Stanevičiaus odėje „Szłowy Żemayczui“, sukurtoje Vilniuje 1823-iaisiais:

Sweyk's Ryngaude mūsu tieve!

Sweyk's Mendaugė karalūnay!

Garbe jūsu skelbdink Dieve,

Kury lyjnksmyn' mumys nunay.

Sweyk's būk senas Gedymynas!

Sweyk's Algyrde galyngiausys!

Sweyk's Keystutay mynietynas

Ysz Żemayczui ką stypriausys?⁸¹

Taip į lietuvių kalbą grįžta didieji kunigaikščiai ir Lietuvos istorija, o seniejiems krašto valdovams ir Lietuvos praeičiai sugrąžinama lietuvių kalba. Tokį

⁸⁰ Xavier Bohusz, *O początkach narodu języka litewskiego rozprawa*, w Warszawie: w Drukarni Gazety Warszawskiej, 1808, p. 2–5, 102–106, 114–146, 154–159, 196–197.

⁸¹ [Simonas Stanevičius], *Szeszes pasakas Symona Stanewiczės Żemaycze yr antras szeszes Kryżza Donałayczia Lituwynynka Prusa*, Wylniuje: Spaustuwoj' B. Neumana, 1829, p. 10.

patį simbolinį veiksma atlieka ir Simonas Daukantas, 1822-aisiais Vilniuje pirmąsyk lietuviškai parašydamas lietuvių tautos istoriją, pavadintą *Darbay senuju Lituwiu yr Žemaycziu* arba *Darai Letuwiu er Žiamaitiu*⁸². Verta atkreipti dėmesį: Stanevičius ir Daukantas daugeliu atvejų vartoja lietuviškas didžiųjų kunigaikščių dvikamienių asmenvardžių formas – gerokai prieš Kazimiero Būgos atliktą šių vardų rekonstrukciją. Tad arba šias formas iki XIX a. pradžios buvo išsaugojusi lietuvių kalba, arba jas bus atkūrę to meto lietuvių intelektualai.

1829-aisiais Vilniuje Stanevičius perspausdina 1737-ųjų lietuvių kalbos gramatiką, suteikęs jai lietuvišką pavadinimą *Trumpas pamokimas kalbos lituwiszkos arba žemaytiszkos*. Šios knygos žodyje „Skaytisentyms“ dabartis nusakoma kaip laikas, „kureme daugumas Žemaycziu [...] mokose, skayta yr rasza lituwyszky“, kai kalbai mokytis vėl reikia gramatikos. Mokytis geros lietuvių kalbos Stanevičius ragina ir iš senų knygų – visų pirma iš Daukšos ir Sirvydo postilijų⁸³.

Beje, Daukšos postilės ištrauką kartu su šios knygos lotyniška dedikacija Merkeliui Giedraičiui ir lenkiška pratarme pats Stanevičius perleidžia Vilniuje 1823-iaisiais, tais pačiais metais šį leidinį darsyk pakartoja be lotyniškosios dedikacijos⁸⁴. Daukanto paragintas Motiejus Valančius parengia ir už Sedos klebono Leono Montvydo lėšas Vilniuje 1845-aisiais perleidžia Sirvydo *Punktų sakymų* pirmosios dalies lietuvišką tekstą⁸⁵. Knygos „Prakałboje“ Sirvydas pristatomas kaip Dievo žodžio skelbėjas, sakęs lietuviškus pamokslus „artojams“ Vilniaus Šv. Jono bažnyčioje, lenkiškus pamokslus „diduomenej“ – Katedroje, lietuviškus „visokie paszaukima žmoniem“ – Šv. Ignoto bažnyčioje, o XIX a. skaitytojai kviečiami iš šių pamokslų mokytis „liežuwe probocziumusu“⁸⁶.

⁸² Simonas Daukantas, *Raštai*, sudarė Vytautas Merkys, paruošė Birutė Vanagienė, Vilnius: Vaga, 1976, t. 1, p. 742.

⁸³ *Trumpas pamokimas kalbos lituwiszkos arba žemaytiszkos, nuo nekurio nobažna ysz draugistes Jezaus kunyga lotynyszky paraszitas yr spaustas Wyjlniuj’ metuse 1737, dabarcziu atrastas yr ysznauja swietuy paroditas*, Wyjlniuj: Spaustuwoj’ B. Neumana, 1829, p. I–IV.

⁸⁴ *Wyjtek z kazań żmudzkich*, [Wilno]: [s. n.], 1823; Lietuvos TSR bibliografija, p. 86–87.

⁸⁵ Lietuvos TSR bibliografija, p. 397.

⁸⁶ [Konstantinas Sirvydas], *Punktay sakimu nu adwenta iki gawienes, par kuniga Kastąntina Szyrwida senowie iszduoti, o dabar darbu ir tobiu kuniga Leona Motwida, teologios magistra, Sedos klebona, isznauje iszspausti*, Wilnui: Spaustuwey’ Jozapa Zawadzki, 1845, p. III–IV.

Taigi Daukša, Sirvydas, 1737-ųjų gramatikos autorius ir Rusijos imperijos valdomame krašte išlieka autoritetingais lietuvių kalbos mokytojais, sykiu ir patikimais liudininkais, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės būta ir lietuviškos.

Metas glaustai apibendrinti. Taigi ir XVIII šimtmetyje LDK leistų lietuviškų knygų, jų kultūrinių bei politinių kontekstų atidesnė apžvalga patvirtina Lebedžio prielaidą: tarp Daukšos ir Stanevičiaus, Daukanto būta tiesioginės jungties. Šiame amžiuje kurti lietuviški tekstai saugo ir liudija lietuviškai kalbėjusios krašto visuomenės ryšį su savo valstybe – Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Dėmesys lietuvių kalbai išauga su valstybinio lietuviškojo patriotizmo bangomis, su „Lietuvos Respublikos“, „Lietuvių Tautos“ suverenumo teigimu. LDK saulėlydyje lietuvių kalba, greta lenkų, pradedama vartoti kaip krašto vyriausybės ir piliečių bendravimo kalba. Lietuviškai imama skelbti laisvų ir lygių žmonių politinės tautos idėja. Kunigaikštystei žlugus, lietuvių kalbos ir Lietuvos tautos jungtį, teigtą XVI–XVIII a. lietuviškų raštų, pastebi ir iškelia XIX šimtmečio pradžios krašto intelektualai.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Altorius duchaunas arba Afierawone kwepencio altoriaus priesz majestota Diewa, tay ira madlitwas garbingas Bažnicioy Szwętoy prygulencias [...], Wilniuy: Drukarniey J. K. M. Kunigu Bazylionu, 1793.

Auksa Altorius arba Afieras kwepancias ant auksa altoriaus prisz majestota Diewa [...], Wilniuy: Drukarniey X. J. M. Akademijos, 1793.

[Basanavičius Jonas] IKS, *Šv. Jono Bažnyčia ir lietuvių kalba Vilniuje*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1913.

Biržiška Vaclovas, *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas, 1960, t. 1; 1963, t. 2.

Bohusz Xawier, *O początkach narodu języka litewskiego rozprawa*, w Warszawie: w Drukarni Gazety Warszawskiej, 1808.

[Brzozowski Casimirus], *Via Appia ad celsissimas honorum apices, melliflua eloquentia, per Weidewutam Boioteram, nimirum Regem apum, Alanorum seu Lituanorum Principem indicata*, [Vilnae]: [Typis Universitatis], 1712.

Conciones Lituanicae. XVIII a. pradžios pamokslai, parengė Juozas Karaciejus, Vilnius: Žara, 2008.

- Čepienė Kastutė, Petrauskienė Irena, *Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai 1576–1805. Bibliografija*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, 1979.
- Čiurinskas Mintautas, „Jono Pašakauskio SJ (1684–1757) veiklos tyrimai ir pirmasis jo gyvenimo aprašymas (*compendium vitae*)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2022, Nr. 53, p. 213–231.
- Daukantas Simonas, *Raštai*, sudarė Vytautas Merkys, paruošė Birutė Vanagienė, t. 1, Vilnius: Vaga, 1976.
- Diarium Collegii Academici Vilnensis Societatis Jesu (1752–1766)*, CVIA, F1135, ap. 20, nr. 303.
- Diarium Collegij Societatis Iesu. Ab anno 1710 ad anii 1723 septembrem exclusive. Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis. 1710–1723 metai*, parengė Irena Katilienė, Vilnius: Baltos lankos, 2004.
- Eigminas Kazimieras, „Lietuvių kalbos gramatikos iki 1737 m. ir *Universitas Ligvarum Litvaniae* atsiradimo sąlygos“, in: *Universitas Ligvarum Litvaniae*, iš lotynų kalbos vertė ir įvadą parašė Kazimieras Eigminas, Vilnius: Mokslas, 1981, p. 7–53.
- Gazeta Narodowa Wileńska*, [w Wilnie]: [w Drukarni Akademickiej], 1794, Nr. 1–28.
- Kalbų varžybos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų ir didikų sveikinimai = Ceratamen linguarum: gratulationes regum et principum Magni Ducatus Lithuaniae*, parengė, iš lotynų kalbos išvertė, įvadą ir komentarus parašė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2010.
- Karaciejus Juozas, „Vertingas XVIII a. pradžios rašto paminklas“, in: *Conciones Lituanicae. XVIII a. pradžios pamokslai*, parengė Juozas Karaciejus, Vilnius: Žara, 2008, p. 7–25.
- Karpavičius Mykolas Pranciškus, *Rinktiniai pamokslai*, parengė ir vertė Kristina Mačiulytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- Karpis Mauricijus Pranciškus, *Žemaitijos Kunigaikštystės pasiuntinio rinktiniai raštai*, sudarė ir vertė Dalius Viliūnas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017.
- [Karp Maurycy Franciszek], „Pytanie i odpowiedź przez M. F. Z.“, in: *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, oprac. Janusz Woliński, Jerzy Michalski, Emanuel Rostworowski, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955, t. 1.
- Kościszko [Tadeusz], *Listy, odezwy, wspomnienia*, zebrał Henryk Mościcki, Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1917.
- Kuolys Darius, „Apie laisvę, karą ir dainas“, in: *Literatūra*, 2009, Nr. 51 (1), p. 71–86.
- Kuolys Darius, „Lietuvių kalba ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tapatybė: XVI–XVII amžių patirtys“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2024, Nr. 57, p. 135–178.
- Kuolys Darius, „Po Liublino (1569): Lietuvos Respublikos vaizdinys Kunigaikštystės literatūroje“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2022, Nr. 53, p. 19–48.
- Lebedys Jurgis, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, sudarė Vanda Zaborskaitė, Vilnius: Mokslas, 1976.
- Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba*, t. 1, sudarė Eleonora Binkytė, Tomas Čyžas ir kt., Vilnius: Mintis, 1969.

Lukauskas Kiprijonas, *Pamokslai*, parengė Juozas Karaciejus, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Materyały do historij litewskiey mogąci służyć tycząc się puznieyszych, a nas biszych czesow pisane w Poporciech, in: LMAVB, Rankraščių skyrius, B 3–152, F 17–152.

Misztołt Antonius Aloysius, *Historia Illustrissimae Domus Sapiehanae Ab Origine et Antiquitate sua Genealogico syllabo Per gloriosos Heroum ejusdem ac connexarum Familiarum Progressus in praesens saeculum deducta*, Vilnae: Typis Universitatis Societatis Jesu, 1724.

Mokslas skaytima raszta lietuwiszka diel mazu wayku kuremi padiety ira wysoki Mokslay Krykscioniszki, teypogi yr trumpas nobazenstwas koznos dienos wirams yr moterims sluzijetes. Idant mokidamise skaytiti, iszmoktu pradiu moksła krikščioniszka, yr nobazenstwas koznos dienos, Wilniuy: Drukarnioy J. K. Mc. pri Akade., 1790.

Mokslas skaytima raszto lenkiszko del mazu waykialu kuremy padieti ira wysoki mokslai krykščioniszki [...], Wilniuy: Drukarnioy J. K. M. Akademios Societatis Jesu, 1766.

Mowa Plebana do Ludu, [s. l.]: [s. n.], [1794].

Naramowski Adamus Ignatius, *Facies rerum Sarmaticarum in facie Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae gestarum*, Primus liber, Vilnae: Typis Universitatis Societatis Jesu, 1724.

Olszewskis Mikolas, *Broma atwerta ing wiecznasti, par atminima paskutiniu dayktu. Su spsabays disponawojma mirsztanciu ant ściesliwa smercia [...]*, Wilniuy: Drukarnie J. K. M. Kunigu Franciszkonu, 1753.

Pamokslas Krikščioniszkas trumpay iszgulditas ir su daļaydimu Wiresniuju per wiena Kuniga Soc. Jesu Drukarniey Wilniuy Akademijoy izduotas, Wilniuy: Drukarniey Akademijoy, 1725.

Paprocki Franciszek, *Domowe wiadomości o Wielkim Xięstwie Litewskim z przyłączeniem Historyj Tegoż Narodu*, Wilno: Drukarnia Akademicka, 1763.

Pedelis Miros saldžiausi medi Kriziaus Jesusa Pona sawimp turis inriszta [...], Wilniuy: Drukarniey J. K. M. Akademijoy S. J., 1750.

Preuschhof Joannes Antonius, *Universitas Vilnensis, Jagielonico-Batoreana Laurearum Academicarum Florida* = Jonas Antanas Proišhofas, *Akademijos laurais žydintis Jogailos ir Batoro Vilniaus universitetas*, vertė Evaldas Grigonis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

Ruigys Pilypas, *Lietuvių kalbos, kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis ir Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 1986.

Russo Jakub, *Uwagi nad rządem Polskim oraz nad Odmianą, czyli Reformą onego projektowaną*, Warszawa, 1789.

[Sirvydas Konstantinas], *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979.

[Sirvydas Konstantinas], *Punktay sakimu nu adwenta iki gawienes, par kuniga Kastąntina Szyrwida senowie iszduoti, o dabar darbu ir tobiu kuniga Leona Motwida, teologios magistra, Sedos klebona, isznauje iszspausti*, Wilnui: Spaustuwej Jozapa Zawadzki, 1845.

- [Stanevičius Simonas], *Szeszes pasakas Symona Stanewiczės Žemaycze yr antras szeszes Kryžža Donaļayczia Lituwynynka Prusa*, Wylniuje: Spaustuwoj' B. Neumana, 1829.
- Szyndler Bartłomiej, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa: Wydawnictwo „Ancher”, 2001.
- Szyrwid Constantinus, *Dictionarium trium lingvarum, in usum studiosae iuventutis*, Vilnae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1713.
- Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai, paruošė Juozas Tumelis, Vilnius: Žara, 1997.
- Trumpas pamokimas kalbos lituwiszkos arba žemaytiszkos, nuo nekurio nobažna ysz draugistes Jezaus kunyga lotynyszky paraszitas yr spaustas Wyljniuj' metuse 1737, dabarczyu atrastas yr ysznauja swietuy paroditas, Wyljniuje: Spaustuwoj' B. Neumana, 1829.
- Tumelis Juozas, „Gegužės Trečiosios konstitucijos ir Ketverių metų seimo nutarimų lietuviškas vertimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1977 metai*, Vilnius: Mokslas, 1978, p. 90–132.
- Universitas Lingvarum Litvaniae*, iš lotynų kalbos vertė ir įvadą parašė Kazimieras Eigminas, Vilnius: Mokslas, 1981.
- Vanagas Vytautas, „*Universitas linguarum Litvaniae* autorystės problema“, in: *Knygotyra*, 2012, t. 59, p. 268–269.
- Wyiątek z kazań żmudzkich*, [Wilno]: [s. n.], 1823.
- Woltanowski Andrzej, „Kształtowanie opinii publicznej podczas powstania“, in: *Powstanie kościuszkowskie 1794. Z dziejów polityczno-społecznych*, red. Janusz Wojtasik, Warszawa: Agencja Wydawnicza Egros, Wojskowy Instytut Historyczny, 1997.
- „Wprowadzenie śś Kostki i Aloizego Gonzagi, wyznawców Towarzystwa Jezusowego odprawione w Wilnie 1728 roku“, in: *Wizerunki i rozstrząsania naukowe*, Wilno: Józef Zawadzki, 1843, t. 24.
- Zaborskaitė Vanda, *Prie Lietuvos teatro ištakų*, Vilnius: Mokslas, 1981.

The Lithuanian Language and Political Self-Awareness of the Grand Duchy of Lithuania: Evidence from Eighteenth-Century Texts

Summary

The article examines texts in Lithuanian published in the eighteenth-century Grand Duchy of Lithuania from the perspective of political consciousness, taking into account their political and cultural contexts. At the same time, the study considers Jurgis Lebedys's hypothesis that throughout the eighteenth century, the tradition of caring for the Lithuanian language remained alive in the Grand Duchy of Lithuania, and that there is a connection between the programme for the Lithuanisation of the state of Lithuania proposed by Mikalojus Daukša in the sixteenth century and the Samogitian and Lithuanian national movements that emerged in the early nineteenth century.

In the eighteenth century, the culture of the Grand Duchy of Lithuania was influenced by the historical narrative of Maciej Strykowski and Albertas Kojalavičius, which depicted Lithuania as a Lithuanian-speaking Republic of Lithuania founded by the Lithuanian people, ruled by sovereigns of Lithuanian descent, and belonging to the Lithuanian nobility. Throughout the eighteenth century, popular seventeenth-century Lithuanian religious books, such as hymnals, prayer books, and collections of Gospel passages, were continuously reprinted in the Grand Duchy of Lithuania. The original Lithuanian hymns and prayers in those books affirmed the connection between the Lithuanian-speaking community and the state of Lithuania; they united Lithuanians of different estates, who were protected by St Casimir, into a single nation and linked them to their homeland: 'the land of Lithuania', 'the land of Lithuania and Samogitia', 'the Duchy of Samogitia', 'the Duchy of Lithuania and Samogitia', and 'the country of the Poles, Lithuanians, and Samogitians'.

The connection between the Lithuanian language and the state is emphasised even more strongly in the new Lithuanian books and publications on Lithuanian studies that appeared in the eighteenth century. The 1737 Lithuanian grammar *Universitas Lingvarum Litvaniae* declares the Lithuanian language as the language of Lithuania and asserts that the Grand Duchy of Lithuania has a 'main dialect', and that this dialect has well-defined 'grammatical rules' that enable the description of 'the entirety of the languages of Lithuania'. The anonymous author and the publisher, the printing house of Vilnius Academy, dedicated this entirety of languages to the descendants of Palemon, the legendary

Lithuanian ancestor. The grammar book declares that not only Lithuanian nobles and gentry, but all young studying Lithuanians, as well as all readers of that book and all inhabitants of the Grand Duchy of Lithuania who speak the Lithuanian language are the 'diligent neo-Palemons'. We can therefore rightly regard the author of the grammar as a conscious successor to Daukša's political programme.

The publication of new books in Lithuanian and on Lithuanian studies in the early eighteenth century coincided with a surge of Lithuanian patriotism in the public life of the Grand Duchy of Lithuania. It was precisely at that time that the term 'Republic of the Grand Duchy of Lithuania' (*Rzeczpospolita W. X. Lit.*), a term describing the political nation of the Grand Duchy and the nobility, began to be used emphatically in official state documents and in sejmiks, and the idea of the Republic of Lithuania, along with the affirmation of Lithuania's political independence, was once again brought to the attention of the public. In books, lectures, and exercise books published by Vilnius Academy, Lithuania is increasingly referred to as 'Palemonia', 'the Land of Palemon', 'the world of Palemon' (*Palaemonia, Palaemonius orbis, Palemoński świat*), Lithuanians as 'the people of Palemon' (*Palaemonia gens*), and Vilnius University as 'Palemon's Academy'.

In the mid-eighteenth century, the printing house of Vilnius University began publishing a textbook of the Lithuanian language, which was continuously reprinted in ever-growing print runs. Over the decades, the textbook and the rising number of old and new religious books in Lithuanian cultivated the Lithuanian-reading part of the public of the Grand Duchy of Lithuania. During the Age of Enlightenment, this segment of people, together with the even larger part of Lithuanian speakers, was neither ignored nor silenced.

Lithuanian intellectuals of the late eighteenth century turned their attention to ploughmen and peasants and elevated their role in the life of the nation. Their efforts to integrate the peasants into the political nation were accompanied by the efforts to 'Lithuanise' the Grand Duchy and revive the 'peasant language'. As evidenced by the increasingly frequent use of 'the Lithuanian Nation' (*Naród Litewski*) in state documents and other texts, as well as the emphasis on the sovereignty of the state of Lithuania and its nation, these aspirations are also linked to the resurgence of Lithuanian patriotism during the twilight of the Grand Duchy of Lithuania. While the Four-Year Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth was still in session, the Constitution of 3 May 1791 and several laws passed by the Sejm were translated into Lithuanian.

A turning point in the public life of the Grand Duchy of Lithuania occurred during the uprising of 1794: the urban and peasant estate entered the political arena, and the government began to use the Lithuanian language alongside Polish as the language of communication with its citizens. Based in Vilnius, the leadership of the country's rebels – the Supreme Council of the Lithuanian Nation – addressed all residents of the Grand Duchy of Lithuania with an appeal that was not only in Polish but also in Lithuanian – *Aciszaukimas*. The term 'the Republic of Lithuania', which was used in the first half of the eighteenth century, was replaced by 'the Lithuanian Nation', but the idea of the sovereign society of the Grand Duchy of Lithuania remained fundamental: it permeated all the texts of the uprising that were printed in Vilnius. At the time, the government published Tadeusz Kościuszko's 'Proclamation', various orders, a sermon by Mykolas Pranciškus Karpavičius (Michał Franciszek Karpowicz), a professor at Vilnius University, explaining the purpose of the uprising, and the text of the oath addressed to all residents of the Grand Duchy of Lithuania in Lithuanian. Lithuanian rebel war songs were being composed. The idea of a political nation of free and equal people was being promoted in Lithuanian. After the collapse of the Grand Duchy of Lithuania, the connection between the Lithuanian language and the Lithuanian nation, as asserted in eighteenth-century Lithuanian texts, was noted and highlighted by the country's intellectuals at the beginning of the nineteenth century: Pranciškus Ksaveras Bogušas (Franciszek Ksawery Bohusz), Simonas Stanevičius, and Simonas Daukantas.

KEYWORDS: Lithuanian language; Lithuanian nation; political consciousness; political vocabulary; religious texts; Age of Enlightenment; uprising of 1794.